

# 2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.  
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Kálmán C. György.

*»folyadékok mechanikájának nemi kódoltságáról«*

ALAN SOKAL

*»Einstein szavával – a helyes úton járunk«*

KARL RAIMUND POPPER

*»Mátyás egy Cluj-Napoca fölé magasodó tévedés«*

BÍRÓ BÉLA



Mcmxcvi November

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT



---

---

# MCMXCVI NOVEMBER

NYOLCADIK ÉVFOLYAM TIZENEGYEDIK SZÁM

---

**Bíró Béla Mátyás, az antiós 3**

---

**Nick Elsdorf Semleg II. 8**

---

**Jacek Kochanowicz Modernizáció felülről – egykor és most 13**

---

**Rakovszky Zsuzsa Eldöntetlen kérdés 20**

---

**Schein Gábor Jonibe és Irijám 22**

---

**Nádasdy Ádám Angol keringő 25**

---

**Párniczky Mihály A lépés 30**

---

**Ödön von Horváth Mamuci halála 32**

---

**Nelly Sachs Versek 35**

---

**Karl Raimund Popper Tudás és tudatlanság 37**

---

**Alan Sokal A határok áttörése 43**

---

**Alan Sokal Modern fizikai kísérlet a társadalomtudománnyal 44**

---

**Szilágyi Ákos SZÉLES MARGÓ (Margináliák) 50**

---

**Lányi András A jelentés 61**

---



*E számunkat TASSY BÉLA grafikáival illusztráltuk.*

**2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN.**

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1135 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

**TELEFON ÉS FAX: 149-8542**

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST

SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN,

VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT

KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI

JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŐKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK<sup>ST</sup> STÚDIÓ. SZEDTE:

KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

A 2000 kulturális ajánlata

SZERZŐNK ÉS BARÁTUNK

# BÁTHORI CSABA

ÚJABB MŰFORDÍTÁSKÖTETEI:

---

R. M. RILKE: LEVELEK 1899–1907  
Bp., 1994, Új Mandátum

R. M. RILKE: LEVELEK 1907–1912  
Bp., 1995, Új Mandátum

R. M. RILKE: LEVELEK 1912–1914  
Bp., 1996, Új Mandátum

SAMUEL BECKETT: VERSEK  
Bp., 1996, Új Mandátum

ERNST HERBECK: LENNI MERT NEM LENNI  
Bp., 1996, Új Mandátum

---

A KÖTETEK KAPHATÓK MINDEN JOBB KÖNYVESBOLTBAN

A 2000 kulturális ajánlata

A LIGET BEMUTATJA

# LÁNYI ANDRÁS

## VALAHOL MEGINT UTAT VESZTETTÜNK

CÍMŰ ESSZÉKÖTETÉT

---

VÁLTOZATOK A VÁLTOZÁSRA  
AMI AZÓTA TÖRTÉNT

ITT MOST EGY MCDONALD'S ÉTTEREM ÉPÜL  
MERRE VAN JOBBRA, MELYIK BAL A JOBB?  
BÚCSÚ A TIZENKILENCEDIK SZÁZADTÓL  
VILÁGVÉG-E?

---

NOVEMBER 29-ÉN 4 ÓRAKOR AZ ÍRÓK KÖNYVESBOLTJÁBAN  
SZERETETTEL VÁRJUK AZ OLVASÓT A KÖNYV BEMUTATÓJÁRA

# Mátyás, az antiós

BÍRÓ BÉLA

1.

Egy kívülálló nagyon nehezen értheti meg, mi is az, ami Kolozsváron a Mátyás király körüli szenvedélyeket újra és újra felkorbácsolhatja. Hiszen Mátyás – legalábbis a hagyomány szerint – nem csupán magyar, de román származású is, alakja tehát kitűnően alkalmas lehetne arra, hogy egy ma már többségében románok által lakott, de építészetiében, történeti tradícióiban, szellemében nagyon erősen a magyarsághoz kötődő város és országrész szimbólumává válhasson.

A mai Erdélyre és a mai Kolozsvárra sajnos mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a város polgárságának – elvben mindkét részről elfogadható – virtuális „öse”, az együvé tartozás jelképe helyett újra és újra az etnikai konfrontáció kiindulópontjává válhat. Az okok sajnos nem új keletűek, a kelet-közép-európai nemzetfejlődés – máig meg nem haladott – anomáliáiban keresendők.

A magyarországi nemzetfogalom, amint azt Szűcs Jenő több tanulmányában is kifejtette, hosszú évszázadokon át a franciával analóg módon alakult. A százötven éves török hódoltság és az azt követő Habsburg-uralom azonban az egységesítési folyamatot lelassította, a nemzeti fejlődést a franciaországitól eltérő utakra terelte. A folyamat a 18. század végén, a 19. század elején gyorsul föl ismét, ekkor azonban a feltételek már alapvetően különböznek a franciaországiaktól.

A magyarországi nemzetiségek körében is beindul a magyarral most már analóg nemzeti öntudatosodás folyamata, ami a francia, de eredetileg legalább annyira magyarnak is tekinthető modell érvényesíthetőségét – mai történeti távlatból szemlélve – erősen kérdésessé teszi.

A magyar értelmiségnek, ha érzelemmentes tárgyilagos-sággal méri fel a helyzetet, rá kellett volna jönnie, hogy ilyen körülmények közt a spontán asszimiláció a magyarországi őshonos nemzetiségek körében többé nem vezethet látványos eredményekre, az asszimiláció erőltetése pedig elkerülhetetlenül konfliktusos helyzetek kialakulásához vezet.

Egy ilyen felismerés birtokában a magyar állam egységét rendkívül kockázatosnak mutatkozott volna a francia nemzetállami modellre alapozni, meg kellett volna keresni azt az alternatívát, mely az alapvetően megváltozott helyzetben a magyarországi társadalom belső kohéziójának megteremtésére alkalmas lett volna.

Ez az alternatíva a középkor folyamán hatásosan funk-

cionáló *hungarus* tudat formájában rendelkezésre is állt. Igaz, érvényesítését gátolta, hogy az alapját képező magyar királyság – független államalakulatként – már nem létezett, a politikai lojalitás egyértelmű érvényesíthetőségének pedig határt szabott az uralkodó – a magyar király és az osztrák császár – kétértelmű azonossága. Az eltérő nyelvi-kulturális tradíciók, a német és a magyar versengésének háttere előtt annak lehetősége is földerengett, hogy a magyar korona alattvalói bizonyos magyar törekvések ellenében az osztrák császárhoz fordulhassanak segítségért, ahogyan azt a *Supplex libellus Valachorum* román megfogalmazói is tették.

**E**z a helyzet azonban ekkor sem kizárta, hanem – legalábbis mai szemszögből nézve – még inkább szükségessé tette volna a magyar állam iránti lojalitás olyan formáinak kimunkálását, melyeket a nemzetiségek is elfogadhatónak érezhetnek. Ezt a szükségszerűséget a 18–19. századi Magyarországon jóformán senki nem ismerte fel, s aki felismerte is, túlságosan későn, és a hatalomtól túlságosan is távol ahhoz, hogy a közhangulatot befolyásolhassa (lásd Martinovics, Mocsáry, Kossuth).

Még tragikusabb azonban az, hogy a mindenképp számára természetesnek tűnő alternatíva, a nyelvi, kulturális homogenizáció, mely a század második felében a „politikai nemzet” fogalmában egyfajta, az etnikai hovatarozáson túlnövő „egyetemesség” formáját is megpróbálta magára öltetni, nem volt képes valódi kohéziós elvvé válni, hiszen egyértelműen a magyar felsőbbrendűség, az etnikai-kulturális terjeszkedés ideológiáján alapult. A nemzetiségek számára nem lehetett kétséges: ahhoz, hogy a magyar állam egyenrangú polgáraivá válhassanak, először is magyarrá kell válniuk.

A magyarság azonban nem volt abban a helyzetben, hogy „nagylelkű” ajánlatát a nem magyar etnikumok valóban nagylelkűnek érzékelhessék. A szóban forgó ajánlat Tamás Gáspár Miklós újabb keletű átköltésében így hangzik: „Szükségünk van rátok. Gyertek hozzánk, szeretni és tisztelni fogunk benneteket. Legyetek hozzánk hasonlóvá: magyarnak lenni jó és szép dolog.” Ez az ajánlat egyetlen népcsoport képviselői esetében jelenthetett s jelentett valóban vonzó alternatívát, s ez a népcsoport a zsidóság volt. (Egyébként a konkrét megfogalmazás sem igen hagy kétséget afelől, hogy voltaképpen maga T. G. M. is a zsidóságra gondol.) A zsidóság (s részben a magyar városok német

népeleme) számára a nyelvi identitás megőrzésének lehetősége gyakorlatilag nem is állt fenn. Az idegen nyelvi környezetben szétszórt, közösségi életet csak nagyon szűk korlátok közt élő családok szemében valóban a beolvadás volt, ha nem is az egyetlen, de mindenképpen a legkényelmesebb alternatíva. (Más kérdés, hogy a teljes asszimiláció a zsidóság esetében is illúzióknak bizonyult.)

**A** nagy etnikai tömbökben élő, erős népi gyökerekkel rendelkező őshonos magyarországi nemzetiségek szemében azonban ez az alternatíva nem lehetett sem vonzó, sem kényelmes. Ők a magyar „ajánlat”-ban nemigen láthattak egyebet, mint ami: a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának, történelmének lekeicsinylését, a gyengék és hátrányos helyzetűek iránti megvetést, a háziúri arroganciát. A magyar identitást ugyanis csak azoknak lehetett nagylelkű ajándék gyanánt följajánlani, akik maguk is idegeneknek tudták magukat, s csak az ajánlhatta föl, aki az országot önnön elidegeníthetetlen és kizárólagos tulajdonának tekintette. A szász, a román, a szerb, a szlovák értelmiség joggal hördült föl: ezer esztendő közös harcai, közös munkája, közös szenvedése nyomán, milyen alapon és milyen jogcímen tekinti magát a magyarság az állam kizárólagos birtokosának, milyen jogcímen minősíti ő, a jövevény, jövevénynek azokat, akikkel ezer esztendőn át együtt élt a hazában?

A „politikai nemzet” múlt századi liberális ajánlata a magyarországi őshonos kisebbségek szemében minden volt, csak az a tartalmas, kockázatos, vakmerő és gyönyörű akus” nem, aminek Tamás Gáspár Miklós véli. A kisebbségi értelmiség legkiválóbbjai, zömükben művelt, a magyar és a német kultúrát is kiválóan ismerő jogászok, papok, tudósok, gyakran európai rangú művészek inkább a magyar arroganciát, semmint a nagylelkűséget látták benne. Ez tény. Érdemes volna a magyar fróként indult s magyarelles el-fogultsággal nemigen vádolható Liviu Rebreanu prózájának és *Naplójegyzeteinek* magyarságképét az erdélyi értelmiség legjobbjainak mai románságképevel egybevetni.

A tények ismeretében a szóban forgó „liberális ajánlat” súlyos történelmi tévedésnek minősíthető, mely csakis a magyarság szellemi kiválóságának, a magyar kultúra vonzerejének, a magyar állam hatalmának jókora túlértékelésén alapulhatott. A „politikai nemzet” fikciójára alapozott nemzeti homogenizáció azonban ekkor, a 19. század második felében, a nemzeti eszme feltartóztathatatlan térhódításának korában, valószínűleg a magyarországinál nagyobb hatalom birtokában sem lett volna kivihető, a konkrét magyar helyzetben pedig semmiképpen.

A társadalmi kohézió ideológiáját ekkor már csakis a kölcsönös előnyökre, a múltbeli és jövőbeli egymásrautaltság tényeire, az autonóm közösségek együttélésének ethoszára, a kölcsönös tiszteletre, a valóságos nagylelkűségre lehetett volna alapozni.

A magyar nemzeti törekvések mind gátlástalanabb érvényesítése nyomán azonban egyetlen „alternatíva” maradt: a hibás konfliktuskezelés öngerjesztő logikája, az „ugyanabból több” elve. A magyar állam egységének megtartását célzó „erőfeszítések” mind jobban aláásták a magyar állam egységét, a nemzetiségeket mind egyértelműbben a magyarság ellen fordították. S a magyar hatalom a magyarelles nemzetiségi törekvéseket ismét csak az egységesítő törekvések fokozásával „ellensúlyozta”. Ha a

magyar államnak volt esélye a fennmaradásra, az csak egyfajta nemzetközösség lehetett volna. A politikai nemzet koncepciója a kisebbségi kérdés megoldására alapvetően alkalmatlannak bizonyult. A robbanás elkerülhetlenné vált.

A francia nemzetállami homogenizáció látványos sikere azonban olyannyira lenyűgözte a kor politikusait, hogy senkinek nem ütött, s sokaknak ma sem üt szöveget a fejében egy lényegtelennek igazán nem nevezhető különbség, az ugyanis, hogy Magyarországon már az első komoly fölfordulás, a '48-as forradalom és szabadságharc is az őshonos nemzetiségek általános lázadásával járt, Franciaországban azonban a forradalmi felfordulások, s az ezekkel együttjáró hatalmi vákuumok csaknem egy évszázadon át tartó sorozata sem csapott, mert gyaníthatóan nem csapott át soha etnikai-nyelvi konfliktusokba. A miért kérdése azonban bonyolultabb, mint ahogyan azt első látásra gondolhatnók.

**A** sikeres nemzetépítési stratégiákat általában a befogadó, a sikerteleneiket a kirekesztő nacionalizmus ellentéteivel szokás leírni. Kétségtelen, hogy a kirekesztő nacionalizmus feloldhatatlan ellentmondást rejt magában, mely eleve zátonyra futtathat bármely egységesítési törekvést, mert úgy akar egységesíteni, hogy egységet bont. Egy ilyen stratégiának csupán nyílt erőszak alkalmazása esetén lehetnek esélyei, de azt a társadalmat, mely a „nemzetépítésnek” ezt az útját választja, az alkalmazott módszerek súlyosan visszavetítik a gazdasági-társadalmi fejlődésben. Ez a feltevés még Európa leghatalmasabb államai (például Spanyolország) esetében is helyesnek látszik.

A befogadó nacionalizmus azonban nem ellentéte a kirekesztőnek, ez is *contradictio in adiecto*, akárcsak az előbbi. Úgy fogad be az államba, az ún. politikai nemzetbe, hogy nemzeti önazonosságát megváltoztatására kényszerít. Nyelvi-kulturális önazonosságról azonban az egyén soha nem önként mond le, az effajta önkéntesség az identitás fogalmának mint olyanoknak mondana ellent. Ha a lemondás bekövetkezik, amögött mindig a kényszer valamilyen formája, az előnyök, illetve hátrányok valamilyen rendszerre áll. Az a tény, hogy az egyénnek választási lehetősége van, még korántsem jelenti azt, hogy döntésében nem játszanak közre politikai kényszerek.

Sőt az is a tévedés kockázata nélkül szögezhetjük le, hogy *végző fokon minden asszimiláció kényszerasszimiláció*. Az egyént identitásának, nyelvének, kultúrájának megváltoztatására csak olyan előnyök készíthetnek, melyek a hátrányokat, az alacsonyabbrendűségi komplexust, a megaláztatottságérzést, az egzisztenciális bizonytalanságot, az identitáscserével járó lelki megrázkódtatást kompenzálhatják.

A nyelvi-kulturális identitás azonban csak akkor válhat hátrányok vagy előnyök forrásává, ha bizonyos társadalmi pozíciók megszerzése, s az ezzel járó egzisztenciális előnyök egy bizonyos nyelvi vagy kulturális identitáshoz kötődnek. Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a politikai hatalom az adott közösség belső életének megszervezéséhez szükséges értelmiségi, adminisztratív és egyéb funkciók ellátását is a domináns nyelvi vagy kulturális identitáshoz köti, vagy legalábbis próbálja kötni. Ettől kezdve azonban a nyelvi vagy kulturális identitás megszűnik politikailag semleges lenni, a politikai lojalitás egyik alapvető kritériumaként funkció-

nál. A „liberális demokráciák”-ban a domináns nyelvi-kulturális identitás elsajátítása „erénnyé” magasztosul, melyet a társadalom egzisztenciális előnyökkel jutalmaz, vagy a nyilvánosság bizonyos szféráiból való kirekesztéssel-kirekesztődéssel szankcionál. A befogadás következeként a kirekesztés hatékonyságnövelő kiegészítője csupán, semmiképpen sem ellentéte.

A nemzetet válás folyamatának legfontosabb tényezője Franciaország esetében sem a francia nacionalizmus befogadó jellege, hanem valami egészen más.

**F**rancaországban a központosított államszervezet már nagyon korán lehetetlenné tette, hogy az egyes nyelvi-kulturális közösségeknek saját értelmiségi rétege kialakulhasson. Az államszervezet egységtése, az erős központi hatalom kiépítése olyan időszakban következett be, amikor a királyi tekintély még csorbíthatatlan, amikor ezt a nyelvi-etnikai összetartozás tudata még nem képes elhomályosítani. A korán fejlődésnek indult, a királyi udvar által kultivált, s így az abszolút monarchia egyik megnyilatkozási formájaként kisugárzó francia kultúra a nagy francia forradalom időszakára olyan presztízst tett szert, mellyel a semminemű hatalmi háttérrel nem rendelkező lokális nyelvek és paraszti kultúrák mind kevésbé kelhettek versenyre. Sőt a francia kultúrának a tágabb környezetben sem akadt olyan vetélytársa, mely presztízst komolyan kérdésessé tehetné volna. Ezek a tényezők azonban kivétel nélkül mind Franciaország sajátos helyzetéből fakadó előnyök, melyekkel még Franciaország szomszédai (Spanyolország és Anglia) sem igen rendelkeznek, az európai periféria fejlődésben visszamaradt államalakulatai pedig még kevésbé.

Úgy tűnik, hogy a francia fejlődés, melyet a történetudomány általában az európai nemzetfejlődés tipikus esetének tekint, valójában nagyon is kivételes, egyszeri és megismételhetetlen fejlemény, mely még az egyedi esetben is szerencsés véletlenek valószínűtlen összjátékának köszönheti – kétségtelen – sikerességét. (Más kérdés persze, hogy e „sikerességnek” milyen szerepe van Franciaország fokozatos és megállíthatatlannak tűnő eljelentéktelenedésében, a francia állam működési zavarainak állandósulásában.)

Ezek a véletlenek Magyarország, de az európai periféria egyéb államai esetében sem találkozhattak össze. A franciához hasonlíthatóan egységes magyar államszervezet Mohácsnál megsemmisül, s az ország egy idegen hatalom fennhatósága alatt szélesebb birodalmi keretben egyesül majd ismét. A császári hatalom azonban ekkor már nem a magyar, hanem a német nyelv és kultúra presztízskének terjesztője. Ráadásul a német kultúra és civilizáció jóval előtte is jár a magyarnak. Komoly nemzeti elfogultság kell ahhoz, hogy valaki saját akaratából a némettel szemben a magyart részesítse előnyben.

A német nyelv és kultúra presztízse a nem magyar etnikumok szemében ráadásul a magyar kultúra tekintélyét is viszonylagossá teszi, a kétségtelen magyar előny az ő szemükben már nem tűnhet olyan nyomasztónak és sorsszerűnek, mint, mondjuk, a bretonokéban vagy a baszkokéban a francia. Fontos különbség az is, hogy a román vagy a sláv értelmiségiek a német, a francia, az orosz kultúra alapos ismeretében láthatnak neki, hogy az identitásukat közvetlenül veszélyeztető magyarral szemben fokozatosan saját irodalmukat, magas kultúrájukat kialakítsák.

A német, a francia, az orosz kultúrával való összehasonlítás a magyarság kulturális szupremációra támasztott igényét egyrészt komolytalanná, másrészt megalázóvá és főlháborítóvá teszi számukra. A magyarság nemzeti hegemoniára támasztott igényét a mind általánosabb pánszláv, pángermán, pánlatin nézőpont is kedvezőtlen megvilágításba helyezi. Az önmagukat a nagy európai nemzetek rokonai gyanánt fölismerő magyarországi nemzetiségek a magyar felsőbbrendűség ideológiáját csakis lealacsonyítóknak érzékelhetik.

Ilyen körülmények közt francia nemzetmodellről álmodni csupán a helyzetismeret teljes hiányában lehet. A helyzetismeret hiánya pedig valóban teljes. A nemzetiségi közösségek tudatállapotáról a hatalomnak legfennebb a nemzetiségi értelmiség asszimilálódott tagjai révén vannak információi, s ezek is jobbára hamisak. Ahhoz, hogy az információk hitelesek és megbízhatóak legyenek, a nemzetiségeknek saját értelmiséggel és politikai osztállyal kellene rendelkezniük, melyek a nemzetiségi közösségek képviselőiként vehetnének részt az ország kulturális és politikai életében. Ez azonban nem a politikai nemzet francia doktrínáját, hanem valamiféle föderális, a helyi társadalmak autonómiájára alapozott államberendezkedést követelne meg. Ezt az államberendezkedést azonban a kor – a tipikusnak tekintett franciával szemben – atipikusnak, periférikusnak vélte, s egész a legutóbbi időkig úgy tűnt, joggal. A 20. század második felének fejleményei azonban arra engednek következtetni, hogy fokozatosan ez az államfejlődési modell válik tipikussá (lásd Németország, Spanyolország, Olaszország, Belgium, Ausztria), következésként korábban is ennek lettek volna realisabb esélyei.

**M**agyar szempontból azonban egy másik fejlemény is súlyosan megtevesztőnek mutatkozott, s ez a zsidóság és a magyar többségű városok német polgárságának gyors asszimilációja. A francia típusú (a marxistával bizony nagyon is analóg) „történelmi szűkségszerűség” bővületében élő nemzetépítők ezekben – a magyar társadalomfejlődés egészének vonatkozásában esetleges és periférikus – folyamatokban a nemzetállami homogenizáció tipikus megnyilvánulási formáját látták és láttatták, sőt maga a zsidó és a sváb értelmiség is nagyon fontos szerepet játszott a magyar nemzeteszmé lebírhatalan vonzásáról szóló századfordulós mítosz kialakításában, sőt a magyar nemzeti önérték felcsigázásában is.

Nem véletlen tehát, hogy az „oláhok”, a „tótok”, a „rákok” „ésszerűtlen”, „reakciós”, „nacionalista” tiltakozásával szembesülő magyar hatalom a lehető legostobább variáns mellett döntött: a 13. század nemesi nemzetszemléletéhez tért vissza. De korántsem tévedésből. A kérdés ugyanis: milyen jogcímen ajánlja fel a magyar politikai osztály a magyarságba való beolvadás nagylelkű esélyét a magyarországi nemzetiségeknek, egyetlen értelmesnek tűnő válasz adható: az első foglaló és államalapító jogán. A – legalább látszatra – demokratikusabb többségi elvre ugyanis már nemigen lehetett volna hivatkozni. Hogy az előbbi „jogok” mennyiben liberálisak és mennyiben demokratikusak, sőt mennyiben jogok, vitatni sem érdemes. Igaz, a francia etnikum franciaországi hatalmi igényei sem lettek volna egyébbel alátámaszthatók. A különbség csupán az, hogy Franciaországban már

réges-régen nincs szükség indoklásra, Magyarországon viszont (még) van.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne Magyarország szétesése nagy valószínűséggel annak köszönhető, hogy ezek a társadalmak egy sajátos, véletlenek összjátékán alapuló egyszeri történelmi folyamatsort tekintettek tipikusnak, modellszerűnek, s így az európai államfejlődés valóban tipikus problémáiként jelentkező államszervezési dilemmáikra szükségszerűen nem találhattak adekvát megoldást.

A magát egységes nemzetállamnak álmódó „politikai nemzet” hiába állította Mátyás művészi erővel bronzba álmódott alakját Kolozsvár, az erdélyi „főváros” főterére, lova lábánál Moldva bölényfejes zászlajával, s azzal a nem is nagyon titkolt „feladattal”, hogy a magyarság nemzetiségek fölötti hatalmát a képi szimbolika erejével sulykolja az illojális nemzetiségi tudatokba, a katasztrófát nem elhárítani, hanem siettetni tudta.

## 2.

Az ország szétesését követően az utódállamok ugyanazokkal a problémákkal találták szemben magukat, mint korábban a magyarok. Igaz, ezeknek az államoknak a kisebbségei most már erősen kisebbségben voltak, tehát a többség önnön nemzeti államának kialakítását egy demokratikus princípium, a nemzeti önrendelkezési elv demokratikus úton való érvényesítése gyanánt tüntethette fel.

Ez azonban a látszat volt csupán: a valóságban az új államkeretek kialakításának nem sok köze van a demokráciához, a háború győztesei büntetnek és jutalmaznak, a határokat nem az etnikai elv, hanem a titkos szerződésekben vállalt kötelezettségek, gazdasági és stratégiai megfontolások, a nagyhatalmi érdekek határozzák meg. A tárgyi-lagosan mérlegelő politikus számára nyilvánvaló: az önrendelkezési elv következetes és elfogulatlan érvényesítése a *status quo*t bármikor felborogathatja. Sőt a méltánytalanságok adott esetben újabb méltánytalanságokhoz kínálnak ürügyet. Következésként az etnikai arányokat kell – bármilyen áron, és amíg nem késő – megváltoztatni.

**A**lternatíva nincs. A politikai nemzet itt már nem a „jobbik” lehetőség, hanem az egyetlen és kizárólagos. A kisebbségek pusztá léte is az állam integritását fenyegeti. A befogadás és kirekesztés közti szoros rokonság már leplezetlen világossággal mutatkozik meg, a kisebbségek nyíltan idegeneknek minősülnek a nemzeti államban, de abban a pillanatban, melyben fölvezik a többségi identitást, máris hazaérkeztek, a többség „szereti és tiszteli” őket, maguk is meggyőződhetnek róla: többségének lenni „szép és jó dolog”. Ez a a szépség és jószág főként abban nyilvánulhat meg, hogy az újdonsült többségi polgár államhatalmi segédlettel szoríthatja ki a nyilvánosságból azokat a kisebbségeket, akik a szóban forgó igazságot nem igazán képesek felismerni. Sőt lojalitását argumentálандó, maga is büntetlenül gyalázhathatja és alázhatja meg egykori sorstársait.

Az asszimilációs stratégia demokratikus érvekkel meg-alapozhatatlan, az új államok értelmiségi osztálya tehát arra kényszerül, hogy csaknem mindent átvegyen a múlt századi magyaroktól, amit korábban jogos erkölcsi megvetés-

sel utasított el. Az első foglalók gögje a kontinuitáselmélet képeben köszönt vissza. Az ezeréves magyar államiság a római és a szláv ősiség mítoszává alakul, a nemzetiségekről jószerevel tudomást sem vevő magyar történelem a magyarokról tudomást sem vevő román, szlovák, szerb „történelem”-nek adja át helyét. A szittya mitológia is a maga pejoratív pompájában bontakozik ki, és fordul egykori hirdetői ellen.

Az utódok azonban jócskán tovább is fejlesztik a magyar eszköztárt. A múlt kilép a tudomány béklyóiból, államvallássá, liturgiává alakul. Ennek az „egységes nemzeti állam”-nak ugyanis egyetlen fundamentuma lehet: az ősök kultusza.

A nemzeti eszme ideológusainak kapóra jön a századveg és a századelő történelmi szkepszise is. A történettudományt „állítólagos cselekményekről és ezek állítólagos okairól alkotott vélekedések halmazá”-nak tekintő Nietzsche és a történetírás műzsját, Cliót a „hazugság szifiliszé által megfertőzött utcalány”-nak tituláló Schopenhauer mély hatást gyakorol a román szellemi élet legnagyobbjaira. Korántsem véletlen, hogy a modern román történettudomány megalkotója, Nicolae Iorga a forradalmárok radikalizmusával szögezi le: „Az igazság az, ami a nemzetnek hasznára van.”

A történettudomány egyfajta költészet, mely szuverén módon bánik a történelmi anyaggal, onnan meríti tényeit, ahol azok fellelhetők (jobbára a magyar történettudományból), s a köztük lévő hézagokat a fenti utilitárius értelemben vett „igazsággal” tölti ki. Hézagok pedig bőven akadnak. A dáko-román kontinuitáselmélet jó félezer évvel nem tud elszámolni. Ezt a félezer évet következőként azzal lehet kitölteni, amivel csak akarjuk, a fontos, hogy a fogyasztó, a nemzet higgyen benne. A nemzet pedig természeténél fogva hiszékeny, bármit hajlandó készpénznek venni, ami „hasznára van neki”.

A kisebbségek pedig, akiknek az efféle igazság nincsen hasznukra, nem sokat számítanak, az ő esetükre a rosszhiszeműség vélelme az érvényes. Ők amúgy sem hinnének el semmit, ami többségi.

A nemzetépítés feltételei is jóval „kedvezőbbekké” válnak. Az új nemzeti államokat még az a veszély sem fenyegeti, mely Magyarország esetében immanens volt, hogy ugyanis széteshetnének. Ad abszurdum vitt nemzetállami centralizáció, a társadalom tűrőképeségének határáig növelt hadseregek, betonbiztos nemzetközi garanciák állnak mögöttük. A felelőtlenség tehát határtalanná fokozható.

**A** hazafiság a nemzetállami szabadpiac legfontosabb fizetőeszközévé válik, s így gyorsan ki is üresedik. Az inflálódott nemzeti értékek nem a társadalom politikai közösségét segítenek kikristályosítani, csupán a társadalom kulturális és anyagi javainak egyenlőtlen és igazságtalan elosztását legitimálják. Az állami intézmények tekintélye mélypontra süllyed, hiszen ezek az intézmények nem az állam polgárainak, hanem bizonyos polgárainak érdekeit képviselik. A kismemizettek följosítva érzik magukat, hogy ott sabotáljanak, ahol csak tehetik, a klienseket meg maga a rendszer hatalmazza fel, hogy gátlás és lelkiismeret-furdalás nélkül kiszipolyozzák az államot.

A „politikai nemzet” profétái az erkölcsök megromlása fölött keseregnek, az állam intézményeinek tekintélyét si-

ratják, a nemzeti értékek relativizációját kárhóztatják, s a megoldást ismét csak az „ugyanabból több” elvében, a nemzeti értékek ún. rehabilitációjában, a nemzeti homogenizáció kiteljesítésében látják. Hogy a nemzeti értékeket nem a nemzeti pluralizmus relativizálja? Hogy a szó tudományos értelmében vett értékrelativizmus nem az értékekben rejlő kategorikus imperatívusz tagadását, hanem az értékek érvényességi körének pontosabb körülhatárolását, az értékek komplexitásának elismerését jelentené? Hogy az összetettebb értékek nem kevésbé abszolútak, mint a tízparancsolat erkölcsi értékei, csupán egy időközben bonyolultabbá, nehezebben kiismerhetővé, kölcsönös függőségek minden korábnál bonyolultabb szövevényévé vált valóságra vonatkoznak? Arról szó sem esik. Ahogyan arról sem, hogy a leegyszerűsítési kísérletek csak a valóságot erőszakolhatják meg, s csakis manipulatív szándékokat szolgálhatnak „hatékonyan”.

Arra a kérdésre sincs válasz: miért ne lehetne valaki az állam lojális polgára anélkül, hogy az állam többségét alkotó etnikai, nyelvi, kulturális vagy vallási közösség lojális tagjává válna. Hiszen egészen más típusú érték az állam iránti lojalitás és megint más a valamely kultúrához, nyelvhez etnikai vagy vallási közösséghez való ragaszkodás.

Azt, hogy feltehetően nem a két értéktípus szétválasztása, hanem összemosása az, ami mindkét értékrend inflálódásához, a társadalom – állam és nemzet – kohéziós erőinek meggyöngyüléséhez vagy éppenséggel megszűnéséhez vezethet, szintén nemigen mondja el senki. Pedig azok az állami intézmények, melyek célja a társadalmi csoportok közti egyenlőtlenségek tartósítása, tekintélyüket nem erkölcsi vagy politikai értékekre, hanem a nyers erőszak vagy a manipuláció technikáira alapozzák, mert csak azokra alapozhatják. A politikai nemzet, illetve a nemzetállam eszméje is ilyen manipuláció, mely hosszú távon csakis erőszakba torkolthat.

A „politikai nemzet”-nek ahhoz, hogy a „többségi” etnikum többségét is magához „asszimilálhassa”, „egységes” kulturális és történeti hagyományt kell teremtenie. És mert ősből-hősökből mindig akut hiány mutatkozik, az asszimilációt visszamenőleg kell elkezdeni. Az ősk arcvonásait a történettudomány a többség nevében uralkodó kisebbség képzeletbeli utódai-

nak képeire és hasonlatosságára teremti meg, a múlt – a szó mélyebb értelmében – nem más, mint a jövő.

A magyar Mátyásnak ebben a jövőben és ebben a múltban ugyanúgy nincs helye, ahogyan korábban a románnak sem volt. Ez a Mátyás egy Cluj-Napoca főtere fölé magasodó tévedés. Egy racionális és áttekinthető világkép szépséghibája, a család szegye, gyalázatos vérkeveredésből származó torzszülött, akit (rajtunk a világ szeme) mégsem lehet egyszerűen vízbe fojtani.

A kozmetikával viszont az ő esetében is megpróbálkozhatunk. Csupán csinos kis táblákat kell elhelyeznünk szobra talpazatán, a szülőház falán, az iskolai tankönyvek lapjain, melyek fennen hirdetik: Matei Corvin – minden ellentétes híresztelés ellenére – igenis többségi volt. A magyar Szilágyi Erzsébetnek a román Mátyás megtestesülésében legfennebb anyyi szerepe lehet, mint a zsidó Szűz Máriaának az antiszemita Jézus születésénél, az eszme testté válásának eszköze csupán. Ettől kezdve maga a király is a – Funar által tételesen vallott és vállalt – liberális demokrácia sarkigazságát hirdetheti: *többséginek lenni szép és jó és hasznos dolog.*

A végkifejlet azonban ismét nem lehet kétséges, hiszen egy olyan állam, mely önnön szellemi-morális alapjait rombolja le, mely az önbecsülés és a teremtő élet illúzióját csupán a nemzeti elvakultság mind erősebb mérgeivel képes fölidézni, az öngyilkosság felé halad. Az, ami most zajlik, ugyanafelé a sivatag felé vezet, mint a századvég magyar nemzeti eufóriája. Mert Bodor Ádámmal szólva: „A másság gazdagította nem csak a vidéket, bennünket is. Ezért én most már nem is bírom elképzelni, miféle boldogság várhat erre a földre nélkülünk. Inkább úgy érzem, ha ünnepélyesen bejelentik majd, hogy az utolsó idegen is beolvadt vagy túl van már a határon, a dáridó elmarad, és az ottmaradtokra, az üres templomokra kietlen, döbrent csönd ereszkedik.”

### 3.

Mátyás jó kétszáz esztendeje tipikus *antiös*. Neki, akinek Európa egyik legnagyobb és legvirágzóbb soknemzetiségű birodalmát sikerült létrehoznia, utódainak szeszélyéből folyton-folyvást jobb sorsra érdemes többnemzetiségű államok tönkretételében kell közreműködnie. Oidipusi történet.



---

---

# Semleg II.

KÖZEL-NYUGATI LEVÉL

NICK ELSDORF

„Semlegesek mi, osztrákok mindenekelőt saját magunkkal szemben akarunk lenni.  
A semlegesség csodálatos módja annak, hogy kilopjuk magunkat saját  
történelmünkéből.”

ARMIN THURNHER

„Amikor Kulikov marsall hatszor tizennyolc rendjellel a mellén és a hasán meglátogatta  
parlamentünket, még szükségesnek tartottam az örök semlegességet...”

FELIX ERMACORA

**O**któberi leveletem – ugye emlékszel, nyájas olvasó – találós kérdésekkel zártam. Mind arról szólt, hogy a semlegesség államreazonná válásához rengeteg szerencse és még több szemtelenül ügyes osztrák államférfi kellett, akik már az aranykor kezdetén sejtették, hol a Gold. A kis Ausztria szorgalmasan ásott, vagy úgy tett, mintha ásna, néha amit más talált, azt is hazavitte, megsütötte, s mind – befektette.

A semleg azonban önmagában vajmi keveset ért volna, ha nemzetközi szánalom kíséri: hagyjuk békén a szerencsétlent, úgysem lehet vele mit kezdeni. Meg ne kérdezzük, hogy van, mert még telezokogja a zsebkendőnket. Az osztrák politikusoknak a háború után még élénken élt az emlékezetében, mire vezet, ha folyvást szegény kis országuk életképtelenségéről siránkoznak. Kitalálták hát, mily remek nemcsak semlegesnek, de picurkának is lenni. Kisállamnak, mely méreteit állandóan meghazudtolja.

Német nyelvű, de nem német (náci) ország vagyunk – hirdették –, kisebb mint az NSZK, de nem alacsonyabb, dicső Habsburzsoá múlttal, és ha a nyugatiaknál nem is, a keletnémeteknél bizvást magasabb rendű jelennel. Folyamatosan gazdagodunk az általunk feltalált modellben, a szociális piacgazdaság békésen egyezkedő, természetbarát változatában, ahol a két nagypárt kéz a kézben kormányozza az államot a világgazdaság csúcsaira. Ausztria ugyan mindössze egy kis-közép-európai-közvetítő ország (híd és fordítókorong), ám az egész planéta ránk figyel, ha diplomataink munkához látnak. Hofmannstahlal szólva Északtól és Nyugattól kapunk, s Délnek és Keletnek adunk. E pirinyó ország valójában (multi)kulturális nagyhatalom, melyet mi, kedélyes alpesi és dunai polgárok népesítünk be az *Ostcharme mit Westkomfort* levegőjét árasztva. Mozart és Beethoven a miénk, Hitler a németeké. Kicsit régimódiak vagyunk (tiszteletem, udvari tanácsos úr), de nem élünk sem múzeumban, sem pedig natúrrezervátumban.

Az osztrák identitás fenti – itt így mondják: aranykori – elemei között hiába keresnénk a „régí dicsőségünk, hol késél?” fájalmát. (Sosem érttem, bennünket miért igazt

annyira, hogy pontosan merre is folyik ez a bizonyos kése-lés.) Ausztriának a hetvenes évek végére sikerült elhítenie magával, hogy minden rendben van. Valószínűleg azért, mert tényleg minden rendben volt. Négy osztrák versenyző az első három között – harsogta a bécsi tévé riportere. Reálfikció – dörmögte egy szabadon lézengő helyi intellektüel. Robert Menassének hívják, tőle származik Musil alábbi átírata is.

---

## Tulajdonságok nélküli ország

1996-ot írunk, az aranykornak rég vége. Látványos tragédia nem történt, Ausztria továbbra is semleges prosperálgat. Az osztrák elit azzal az ügyességgel, mellyel annak idején semlegesítette hazáját, szinte észrevétlenül kormányozza át az országot egy olyan birodalomba, ahol már értelmesebben fel sem lehet majd tenni a kérdést: mennyire is vagyunk mi, osztrákok semlegesek? Pontosabban, sebesen hidalja át azt a korszakot, melyben Ausztria sohasem valami sziklaszilárd (a szó szoros értelmében bombabiztos) semlegessége önbecsülés-emésztő tényvé válhatna. Igaz, eközben a nemzeti identitás szent teheneit mészárolja le, bocsánat, altatja el szép lassan...

Nem vagyunk németek. Node Németország egyesült, valódi világhatalommá avanzsált, ezáltal – mily szűgyen – a volt NDK is lassan megelőzi Ausztriát, mely az új NSZK-hoz viszonyítva megint törpe lett, akkora, mint egy közepes német tartomány. S az osztrák önértéssel szemben ma már új német magabiztosság feszül. Közben az európai csatlakozás egyszersmind Németországhoz is közelít.

Híd vagyunk. Node a kelet-nyugati közvetítés a blokkok megszűnésével jórészt értelmét veszítette, Kelet-Európa már nem közép-európai, hanem európai kíván lenni, és kezd átugrálni Ausztria feje fölött, miközben Németország válik a közép-európai hatalommá. A vasfüggöny már nem véd, nehéz így a béke szigetének maradni. Az ország hirtelen túlságosan is keleten találja magát, háborús tűzfészkek szomszédságában. Már nem politikai, hanem gazdasági me-

nekültek dörömbölnék (nem pedig kopogtatnak) az ajtaján. ENSZ-székhelynek lenni sem dicsőség, mióta szegényedik, és kudarcot kudarcra halmoz a világszervezet; Északként a Délt istápolni, a harmadik világot..., mit is jelent ez a kifejezés?

Eredetiek vagyunk. Node a kétpárti társadalmi partnerség repedezik, a szociálisan úgymond gondos állami szektor leépül, egymást érik a korrupciós botrányok, a kínos modernizációs lépések késnek, a mindent-hatszor-egyeztető paritásos rendszer lassan reagál a globális kihívásra. A vörösök és a feketék mind gyakrabban veszekednek, az állampolgár kivonul a politikából, és inkább enged a populista kísértésnek, mint az új – zöld és liberális – kispártok vonzásának.

Gazdagok vagyunk. Node a növekedés stagnálásba fordult, az új – ázsiai – versenytársak elhúztak Ausztria mellett. A gazdaságot fojtogatja a túlszabályozás, a túl-jó-léti állam, s mögötte a befolyásos szakszervezeti lobby. A KGST-nek vége, a posztkommunista transzformáción még lehet valamit keresni, de már Kelet- és Közép-Európából is érkeznek az üzleti riválisok.

Kulturáltak vagyunk. Node a németek árnyékában ismét provinciálisabbnak, nyárspolgáribbnak, ódivatúbbnak kezdünk látszani. A jovialis arcon halványul a „nekünk jobban megy” büszkesége, nő a frusztráció, az irigység, az idegenek befogadásából mindinkább kirekesztés lesz. Már nem esik olyan jól a császármorzsa a *Heuriger*ben.

T

ulajdonságai kifakultával

Ausztria szokatlan helyzetbe sodródott: döntenie kellett. Méghozzá az államszerződéshez hasonló horderejű kérdésekben. Három választása volt. Vagy a *weiterwursteln* (tovagyöttyögés) hagyományát követi, mely egyre kevésbé vált be a Kreisky utáni évtizedben; vagy Jörg Haidert, aki habzó szájjal bírálja az aranykori identitás bizonyos elemeit (szociális állam, paritásos rendszer), miközben másokat (a náciizmusról viselendő felelősség elutasítása, az osztrák nép felülmúlhatatlan érdemei) büszkén ápolna szűk nemzeti keretek között; vagy pedig előre menekül: irány Európa. Tudta, az első két esetben a nagyvilágtól való elkanyarodás kockáztatja, azt, hogy belekeveredik a leszakadók, stagnálók, háborúzó kétértelmű társaságába.

Európa viszont azzal kecsegtetett, hogy az osztrák modell elfáradt alkatrészeit újakra cseréli, enyhíti az átállás kínjait, és legalább részben leveszi az osztrák kormány válláról a reformokért viselendő politikai felelősséget. Közérthető és hál' isten teljesen ellenőrizhetetlen jövőképet kínált („osztráknak maradni Európában”), új nemzeti önazonosságot, de úgy, hogy a régit se kelljen sutba vágni. Váltani-normalizálni az identitást, meg nem is. Vagy-vagy helyett már megint vagy és vagy (*entweder und oder*) – busong minden bécsi konzekvens. Akinek meg az örök felemást megunva nagyszabású víziói támadnának, annak Vranitzky kancellár tanácsolja: jobban teszi, ha gyorsan fölkeres egy orvost.

Volt azonban egy bökkenő. Az osztrák csoda egyik fő tartozéka – mi más, mint a semlegesség? – már vagy három évtizede gátolta Ausztria brüsszeli belépőjét. Miként lehetne kimászni a csávából? – morfondírozta a bécsi politikusok. Nyíltan megtagadni az állam- sőt nemzetalkotó ideológiát ostoba dolog volna, hisz' a polgárok háromnegyede hisz benne, egyébként a csatlakozási alkuban is rá-

érünk engedni belőle. Makacsul ragaszkodni hozzá éppoly butaság lenne, csak növelné az állandó akadémikuskodásunk miatt amúgy is sűrű ellenszenvet Brüsszelben. A Szovjetunió, lelkiismeretünk öre viszont gyengélkedik: most vagy soha!

## Kúszó elköteleződés

Az *Ostblock*ból érkező ingerek érzékelésére finom csápokot kifejlesztő Ausztria a nyugati hatalmaknál jóval korábban reagált a szovjet rendszer agóniájára. Miután látta, miként kezdenek el ficánkolni keleti szomszédai 1987/88 folyamán, és miután Moszkvában is tapogatózott, vajon nem lehetne-e megvásárolni a belga vonatjegyet a mind üzletszerűbb szovjet vezetéstől, nem habozott: megírta levelét Brüsszelbe. El is küldte még 1989 nyarán. Büszkén Európa szemébe vágta: jövünk, engedjete be, de jobb lesz, ha tudjátok, vannak bizonyos feltételeink. Ragaszkodunk örök semlegességünkhöz.

Hm. A jól ismert osztrák attitűd – komorodott el Nyugat-Európa. Úgy kérik a belépést, hogy egyszersmind követelik, hadd lépjenek időnként egy kicsit ki. A már korábban is visszautasított (megmosolygott) osztrák fenntartások megint. Mihez is szoktak annyira ragaszkodni ezek az osztrákok, miközben évtizedek óta könyörögnek, hogy köztünk lehessenek? Váltig azt hangoztatják, ha a közösség és a semlegesség konfliktusba kerül, ők bizony az utóbbit választják. Ha kitörne a háború egy EK-tagállam és egy kívülálló között, ha politikailag motivált gazdasági embargót rendelne el Brüsszel, vagy bármi más módon venné magának a jogot, hogy ő határozza meg, mit kell semlegesen érteni, akkor Ausztria felfüggeszti majd a tagságból reá háruló kötelezettségek teljesítését. *Opting-out*.

Ha ők a régi koreográfiával jönnek, mi se tegyük másként. Adjuk értésükre, hogy vége a csiki-csuki játéknak. Vagy tagság vagy le is út, fel is út – üzenték Brüsszelnél – és két hosszú, megalázó éven át nem válaszoltak az osztrák kormány bebocsátást kérő levelére. Viseljük mi a terheket tovább, mialatt ők illetégtel magukat a szovjeteknek és tetszelegnek galamb-jelmezükben? Mi legyünk a héják, ők meg tüzelik a szlovéneket és a horvátokat? Talán elfelejtették, hogy Ferenc József rég halott? – durrogtak a rosszindulatúbb eurokraták.

H

olott beláthatták volna, Ausztria sokat fejlődött az ötvenes évek óta, amikor még vezető politikusai „tőkés polgári blokknak” nevezték a Közös Piacot, mely után egy tisztességes szociáldemokrata nem ácsingózik. Csak azért, hogy felvegyék – most egy kereszténydemokrata miniszterelnököt idézek –, nem adja el egy tál lencsért semlegességét és szuverenitását. Hogyan is léphetnének be egy olyan szervezetbe – hirdették akkoriban, és nem csupán szovjet nyomásra, az osztrák államférfiak –, mely a NATO-val perszonálunióban működik, a németekkel megint szorosán összekötne bennünket, központi döntéshozó szerve van, mely minket is kormányozna, és a külvilággal szemben (ideértve keleti partnereinket is) hátrányos megkülönböztetésekkel él. Szó sem lehet róla. Mi gazdaságilag is semlegesen akarunk maradni.

Ám a csábítás sem volt csekély. Ausztria elveit fenntartva az EFTA-hoz csatlakozott, de 1961-től az EGK-val

is társulni szeretett volna. Kérte-követelte, hogy háború esetén megszeghesse a közösség szabályait, a szervezetből bármikor ki is léphessen, harmadik államokkal szabadon szerződhesse, és – a többségi döntéseket kivéve – a közösséggel fennálló viszonyát egy olyan társulási tanács felügyelje, melyben a kis Ausztria egy szavazatával szemben az EGK-nak is mindössze egyetlen szavazata áll. Ja, és háborúban (melyben ugye nem kíván részt venni) ne essen az osztrák lakosság ellátási színvonala. Császárszemlye és tejeske mindig legyen. Csoda hát ezek után, hogy a szabadkereskedelmi szerződésen kívül (azt is csak a hathatós német segítségnek köszönhetik) nem kap Ausztria mást, csak az esélyt, hogy kívülről igazodjék a nagyokhoz. „Autonóm követés” – büszkélkednek az osztrákok, hogy ne kelljen „kényszerű alkalmazkodást” mondaniuk. Közben kénytelenek végignézni, mint veszik föl – *oh, mein Gott* – még a portugálokat is a közösségbe. Igaz, a nyugati hatalmak sem akarták Ausztria miatt összerúgni a port a szovjetekkel.

**A** nyolcvanas évek második felére kezd világossá válni először a keresztény- majd a szociáldemokrata politikusok számára is, hogy a világgiazi versenyben a rugalmasan lavírozó kisgazdaságok előnyei elapadóban vannak. Nem ártana egy kicsit nagyobb adag az európai integrációból. „Globális közeledés” – adja ki a kormány a jelszót 1987-ben. Mindenhez közeledünk, ami európai, azután majd kiderül, milyen hevesen. Az európai gazdasági térség az ő „négy szabadságával” kezdenek nem lenne rossz, de ha a közösségből egyszer tényleg Unió lesz, alamizsnánál nem ér majd többet. Ezért lassan engedni kellene a semlegesség magasztos elvéből, hacsak nem óhajtunk másként (gazdasági stagnáció, illetve annak összes politikai következményei révén) veszíteni az ország szuverenitásából. Az osztrák politika és tudomány krémje vagy négy éven át vitázik arról, vajon szabad-e engedni egyáltalán, majd megállapítja, hogy tulajdonképpen nincs is szükség engedményekre. A magas küzdő felek megtalálják az összes lehető jogi kikaput, és kigondolják az összes elképzelhető ideológiai csürcsavart, mely magyarázza, hogy az EK és a semlegesség voltaképp édestestvérek.

Osztrák jogtudósok hipp-hopp felfedezik, hogy az EK-alapszerződés bizonyos pontjai, az ún. védő- és szükségállapot-klauszlok, óvják a tagállamokat, ha azok nem kívánják engedelmessé a közös akaratnak háborús veszély és politikai válság esetén. A közösségben egyébként is igen ritka a többségi döntés, ezért a legtöbb esetben megvethető a semlegesség-csorbitó kezdeményezések. Ausztria, ha felveszik, eszerint nem is lenne kiszolgáltatva a többiek kénye-kedvének. Az EK-alapszerződés ráadásul oly engedelmes a belépők sajátos kívánságait illetően, hogy semmi nem zárja ki a semlegességi elv előzetes politikai elfogadtatását a közösséggel. Írország is neutrális, ő miért lehet a klub tagja? Ha szegény országokat stratégiai okokból be lehetett fogadni, minket, akik gazdagok vagyunk, és nettófizetők lennénk, miért ne lehetne? Velünk csak nyerhettek, nem ér ez meg nektek egy kis elvi bizonytalanságot? Egyáltalán, hogyan képzelitek a belső piac kiterjesztését, ha Észak- és Dél-Európa között rés tátong majd Svájc és Ausztria helyén?

Ami az ideológiákat illeti, őket azok gyártják, akik e kiskapukban már nem mernek hinni, és hajlandók alább

adni a semlegesség dolgában. Nehéz feladatot választanak maguknak: az „örök” jelzőt kellene valahogy visszaszívni. Átkozzák is a régieket, miért nem elégedtek meg a „tartós semlegesség” kifejezéssel. Fő érvük a *tempora mutantur* bölcsességében csúcsosodik ki: a semlegesség szép volt, hasznos is, ma már inkább csak szép. „Elvesztette címzetteit.” Már nem tudunk válaszolni, ha azt kérdezik tőlünk: mondják, maguk valójában kivel szemben is semlegesek? A Szovjetunió nemcsak megkövetelte, de tisztelte is semlegességünket. Milosevics, Szaddám vagy Kadhafi miért tenné? Egyszer csak iderepül egy rakétácska, oszt oda a *Kämtnerstraße*.

Ne rúgjuk föl az alkotmányt, csak kanyarodjunk vissza a benne szereplő szűk értelmezéshez (hivatalosan: a fogalom katonai magjához). Semleges az, aki nem tartozik katonai szövetségekhez, és nem enged a területére külföldi katonákat. Bár tulajdonképpen az alkotmány is módosítható, nemzetközi szerződés nem köt bennünket, mi nyilvánítottuk ki semlegességünket, mi is vonjuk vissza. Persze a nagyvilág elismerte azt, jó lenne azért legalább a nagyhatalmak jóváhagyását megnyerni hozzá, ha másért nem, udvariasságból. Mindezt békeidőben illene elkövetni. A Szovjetunió megszűntével esetleg az államszerződés hatályát is elveszejthetnénk. Egyébként is, régen a neutralitás, ma a szolidaritás a helyes viselkedés. 1955-ben sem önmagáért választottuk a semlegességet, hanem mert ez volt szuverenitásunk záloga. Ma szolidaritásnak kell lennünk, hogy ne sérüljön szuverenitásunk. A semlegesség nem önérték, nem is bilincs. És a szolidaritás is legalább olyan szép tulajdonság. (Önkritikusan: a potyautazásnál biztosan szebb.) Ha jól meggondoljuk, *de facto* régóta benn vagyunk a közösségben, már csak gyakorolnunk kellene ezt az erényt. Ha *de jure* kinn maradunk, furcsamód nő a függőségünk. Végül e pragmatikus érvelés gyöngyszeme: az EK-ban különben is hathatósabban lehet a világban munkálkodni, mint kívülről.

## Hallgatva halogass

Míg a kiskapu-nyitogatás mindenekelőtt Brüsszelnek szól, addig az ideológiai megfontolások főként hazai fogyasztásra készülnek. Az osztrák kormány kettős játékba fog: először megkísérli meggyőzni a közösséget, hogy van mód arra, hogy a kecske is jóllakjék, és a káposzta is megmaradjon, a biztonság kedvéért azonban megkezdte a kihátrálást a semlegességi mítoszról és a belföldi közvélemény ezirányú megdolgozását. Amikor a kecske két év hallgatás után közli, hogy nem bízik az ígéretekben, az osztrák politikai vezetésnek már nem marad más választása, mint érzékelteni a néppel, miért is ér többet az országnak a kecske, mint a káposzta. Azt hihetnénk, e meggyőzés volt végül oly eredményes, hogy az 1994-es EU-népszavazáson Ausztriában előállt a mindenkit meglepő kétharmados támogatás. A gazdasági érvek, melyekkel a kormány a rábeszélést indította, ahogy más országokban, talán itt is hozták volna az ötven plusz egynéhány százalékot. A majdnem hetvenhez már elkelte egy kis szovjet segítség megint.

Pontosabban, posztsovjet és közvetett segítség. Az orosz és a jugoszláv káosz láttán a közösség engedelmezebb lesz, de Ausztria is mind sietősebben készülődik Brüsszelbe. Az EK – biztos, ami biztos – még fanyalag egyet, és rég várt válaszában megírja, hogy jobban tennék az osztrákok, ha elfelejteneik semlegességi fenntartásaikat. Tessék gon-

dolgodni az alkotmánymódosításon, mert a semlegesség „problémákat vet fel” – üzenik europszpicileg. Az sem hatja meg a Nyugatot, hogy Ausztria időközben nem akármi-lyen tanúbizonyságát adja annak, hogy képes felelteni. Az Oból-háború idején ugyanis sorra dőlnek a semlegesség bálványai, mikor az osztrák kormány amerikai katonákat és hadianyag-szállítmányokat enged át felségterületén. Először csak azt nyilatkozta, hogy „önállóan átveszi” (vagyis nem szolgálja végrehajtja) az ENSZ döntéseit, majd a háborút kollektív önvédelemből fakadó „rendőri intézkedések” nevezve fogja pártját az Irak-ellenes erőknél, és csatlakozik az embargóhoz. Kár, hogy Irak annak idején elismerte Ausztria semlegességét, Kuvait pedig nem. Kisvártatva mindez részben vagy teljesen megismétlődik a jugoszláv, szomáliai és libériai szankciók esetében. Ausztria gyakorlatilag a kollektív biztonsági rendszer – van ilyen? – részévé válik.

És Bécs utcáin nem tüntet a nép: „mit tesztek semlegességünkkel!”, „hová lesz örök identitásunk?” Egyebek közt azért sem, mert a kormánypolitikusok egyszerre beszélnek – szomorúan – a semlegesség elavulásáról, és – ki-ha-én-nem alapon – arról, hogy „Ausztria igenis semleges meg Brüsszelbe”. Továbbá egyfolytában ijesztgetik az amúgy is megszeppent népet szovjet szecessziós háborúkkal, keleti maffiákkal, bosnyák menekültekkel. Szarajevó közelebb van Bécshez, mint Bregenz, Európa megvéd a fasizmustól (!) – ismételtetik, s ők is egyre inkább elhiszik: a béke szigete már csak a nagy európai tengeren védhető meg az ellenségtől. Európával „Schengenland”-ba is belépünk, ráadásul a közös biztonság jóval olcsóbb, mint a fegyveres semlegesség. A szlovén háború alatt megint átrepültek idegen gépek az Alpok fölött – mire várjunk?

**M**ár-már elkészül a csatlakozást segítő varázskeverék, amikor beüt Maastricht. S az osztrák államférfiúk a szívükhöz kapnak: a semlegességet egy olyan integrációba végképp nem lehet becsempészni, mely nemcsak bővít, hanem mélyít is, közös pénzt, kül- és biztonságpolitikát tervez, és híve a többségi döntési rendszernek. Mi több, ezt már otthon sem tudjuk eladni, bármennyit beszélünk is a semlegesség fogalmának „dinamizálásáról”. Kivált, ha azt is hozzávesszük, hogy Haider a fél ország fejét telebeszéli a brüsszeli bürokraták rémtetteiről szóló történetekkel. Igenám, de Maastrichttal megnő a kicsi kivülállók alkuereje is, mert az unió nem akar lyukakat hagyni a térképen. Se piaciakat, se katonaiakat. Egy szó mint száz, fel akarják venni a sorukra váró semlegeseket, s ezért enyhítenek a szigoron.

Svédország azonban időközben lemond automatikus semlegességéről, Svájc pedig – híven az osztrákénál mindig is pedánsabb semlegességértelmezéséhez – bejelenti: nem kér a központosított Európából. Mindkettő rossz ómen a kúszó elköteleződés harcmódorát választó osztrákoknak. Azért ők továbbra is mondják a magukét: a többségi alapon születő döntésekkel szemben véd majd minket a blokkoló kisebbség és a szubsidiaritás elve, no meg a „régiónk Európájának” terve; a közös biztonságpolitikában meg nem eszik olyan forrón a kását, elég ha a nyugati hatalmak cívdásaira gondolunk a jugoszláv válság során; különben is szabad akaratunkból csatlakozunk, bármikor ki is léphetünk... Osztráklul szólva: csatlakozni, kibekkelni,

esetleg távozni. Az ENSZ-t is túléltük mint semlegeseket, az EU-t is túl fogjuk. Ugyanez négyesemkört: az se tragédia, ha nem.

Brüsszel is meglepően nagyvonalú. Igaz, ekkor már túl van az első népszavazási pofonokon Franciaországban és Dániában, és elhatározza: még a mélyítés előtt hajlandó bővíteni az integrációt. Az 1993 elején induló tárgyalásokon a semlegesség már nem is szerepel a napirenden, helyét a gazdaság unalmas szakkérdései veszik át, a tranzitforgalom, a mezőgazdasági támogatások, a környezetvédelmi szabályok stb. A csatlakozási szerződés sem említi, mégis (ezért) mindkét fél igen elégedettnek mutatkozik. Furcsa ügy ez: senki sem beszél róla, így lehetőséget enged a másiknak arra, hogy saját szája íze szerint értelmezze a fogalmat; ugyanakkor hallgatólagos ellentételként használja a nagy belépési alkudozásban. Brüsszel ilyenformán taktikázik: ha erőltetjük, hogy vonják vissza a semlegességi maximát, megmakacsolják magukat ott, ahol a legnagyobb az alkuerejük, a tranzitforgalmi megállapodásban, ráadásul választóik is leszavazzák őket a csatlakozási referendumon; jobb ezért, ha csak azt követeljük tőlük, hogy nyilatkoztassák ki: fenntartás nélkül részt vesznek a közös kül- és biztonságpolitikában, és előbb-utóbb csatlakoznak a Nyugat-európai Unióhoz. Ha ebbe belemennek, hívhatják magukat, aminek akarják, még örökké semlegeseknek is. E taktika tükörképe az osztrák álláspont: ha megijesztjük őket, hogy csak semlegesien jövünk a házasságba, akkor engedékenyebbek lesznek a többi kínos ügy tárgyalásakor; a hitvallás, miszerint szeretni fogjuk a közös kül- és biztonságpolitikát, ami még nincs is, nem sokra kötelez; ha kitartunk, Brüsszeltől (akárcsak 1955-ben Moszkvából) hazajövet büszkén állhatunk a nép elé: úgy nyertünk, hogy semmit sem veszítettünk.

## A ribizli védelmében

Semlegesek maradtunk, rákényszerítettük akaratumat a Nyugatra, identitásunk a régi – sugáztak a politikus arcok Bécsben 1994 márciusában, mikor befejeződtek a tárgyalások. Hogy miért hallgattunk legbecesebb szellemi jószágunkról? A semlegesség annyira természetes tulajdonságunk, hogy – idézem – „a kormány eltekintett attól, hogy azt a belépési tárgyalások témájává tegye”. Ausztria kegyet gyakorolt. Cserébe – képzeljétek – négy szavazatot harcoltunk ki a hazának a Miniszterek Tanácsában. Tudjátok, hány van a nálunk vagy tízszer nagyobb Németországnak? Mindössze tíz.

**A** semlegesség kimúlt, de senki sem meri kiállítani a halotti bizonyítványt – jegyezze meg egy bécsi újságíró. *Etikettenschwindel* – gúnyolódott egy másik –, régi üzleti szemfényvesztés: a címke a régi, de már ecet van az üvegben óbor helyett. Lehet, hogy történelmi lehetőséget szalasztott el az osztrák kormány, midőn nem iratkozott ki teljesen az orosz érdekszférából, vagyis nem vont vissza semlegességi fogadalmát, amikor könnyen megtehetette volna, mondjuk, 1990 és 1993 között? Ma, az eurofória elültével, már a bécsi parlamentben se lenne könnyű alkotmányt módosítani, és kidobni a semlegesség ballasztját. Lehet, hogy már rég benn lehetnének a

NATO-ban, s helyett még mindig kitartóan kúsznak az EU nem létező biztonsági rendszere felé, mert ragaszkodtak egy mind kevésbé reális „realfikcióhoz”?

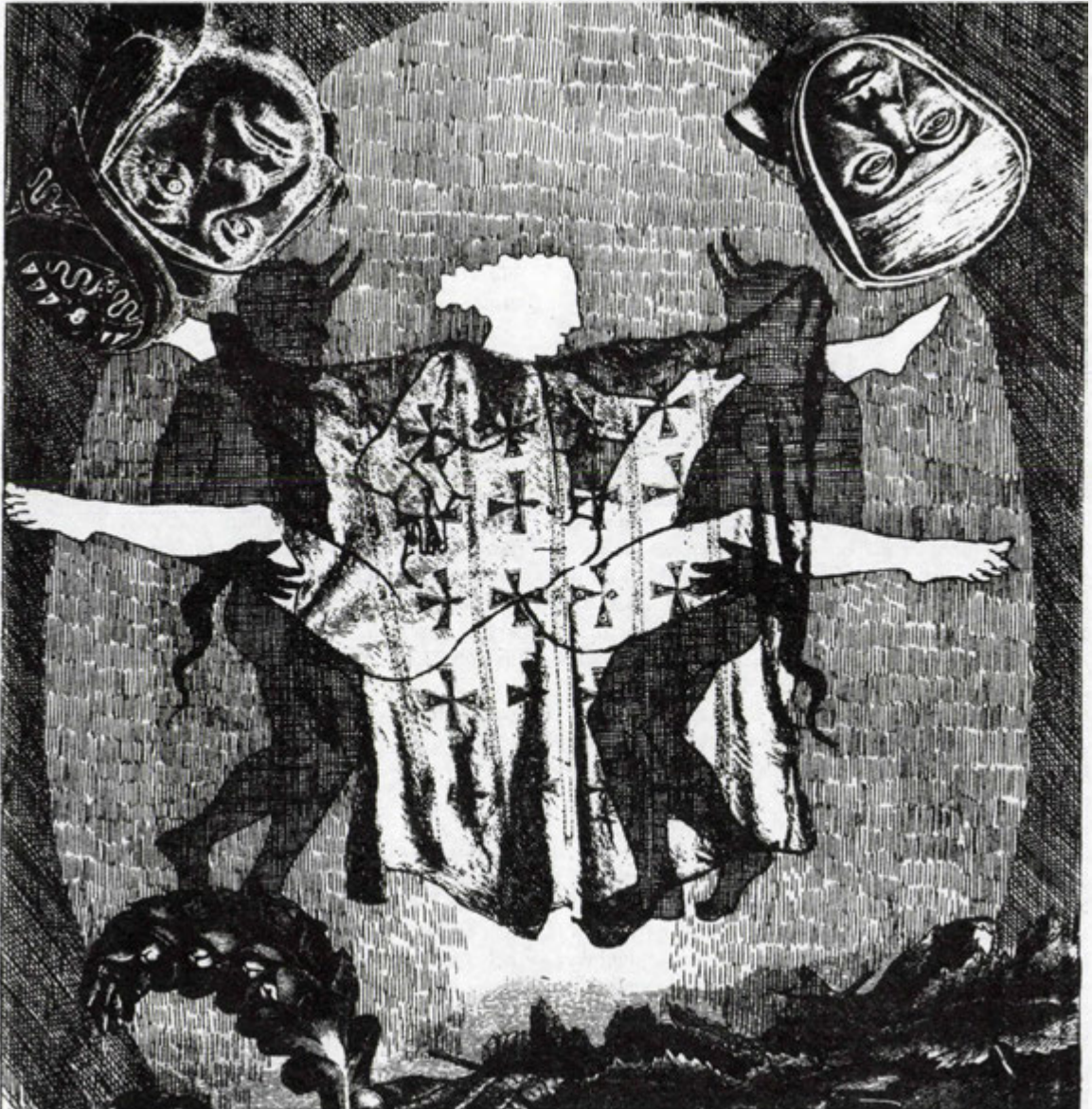
S közben aranykori jellemvonásaikról sem feledkeztek meg teljesen. Ne csak a semlegességet ne dobjuk oda – döntött a bécsi kormány –, de hirdessük azt is, hogy mi voltaképpen ajándék lennénk az unió tagjainak. Kellünk nekik, mert gazdagok, stabilak, kulturáltak és környezetbarátok vagyunk (képzelték, környezetvédelemben az unió alkalmazkodott a mi szigorúbb normáinkhoz, és nem mi az övéhez), valamint azért, mert összekötjük őket a volt keleti blokkal (újdonság: mi vezetjük be az ottani kérelmezőket az integrációba). És tudja meg újfent a világ: még mindig nem vagyunk németek, bármennyire is segítettek nekünk Brüsszelben megint! Bizonyoság erre az is, hogy az unió hivatali nyelvei közül a germánt csak úgy tudtuk elfogadni, amennyiben osztrák szakkifejezésekkel egészítik ki azt. Meg is állapodtunk egy függelékben, amely egyebek között a következő szavakat tartalmazza: *Faschiertes* a *Hackfleisch* helyett, *Karfiol* a *Blumenkohl* he-

lyett, *Paradeis* a *Tomate* helyett, *Ribisel* a *Johannisbeer* helyett. Nocsak, szomszédaink ránk is gondoltak...

\*\*\*

Ausztria nemrég fejezte be mézesheteit az Európai Unióval. Most számlálgatja, hogy a házasság miként módosította szuverenitását. Almát hasonlít össze körtével, melyek részben még nem is léteznek: majdani biztonságnövekményt, esetleges politikai alárendelődést, gazdasági mozgásterének tágulását itt, szűkülését ott. Az osztrák kormány már jelentkezett a Nyugat-európai Uniónál megfigyelői státusért. Nem inkább tag szeretne lenni? – kérdezték tőle kissé türelmetlenül. Újabban már vezető szociáldemokrata politikusok is nyíltan nátóznak Bécs-szerte. Uraságtól levetett holmi lett a semleg. Ott kínálják szinte minden kelet-európai turkálóban. Címkéjén ez olvasható: *druzba narodov*.

Bécs, 1996. október



# Modernizáció felülről – egykor és most

JACEK KOCHANOWICZ

Van valami új és példa nélküli abban, ahogy a szegényebb országok kívánatos gazdasági és társadalmi átalakulását manapság elképzelik. A jelszó „az árak rendbetétele” – liberalizálás, privatizáció, dereguláció. Erről beszélnek mainstream közgazdászok és nemzetközi pénzügyi szakemberek a „Délnek” és a posztkommunista régióknak. Az állam szerepét csökkenteni kell, az országok között fennálló gazdasági és kulturális korlátokat le kell bontani. Ha ez megtörtént, a szegényebb nemzetek gazdasági növekedésnek indulhatnak, és némi szerencsével ők is csatlakozhatnak a jómódúak klubjához. Nem is olyan régen – harminc vagy hatvan évvel ezelőtt – teljesen más nézetek uralkodtak. Az államot tartották a fejlődés legfontosabb letéteményesének, és a gazdasági modernizációt alávetették a nemzeti érdekeknek. Adam Przeworski szerint: „Minden korábbi modernizációs kísérlet a fejlődést a nemzeti, gazdasági és politikai függetlenséghez kapcsolódó programként képzelte el. Minden korábbi modernizáló vezető a nemzeti kultúra fontosságát hangsúlyozta, a nemzeti hagyományokkal összeegyeztethető politikai intézményeket hívott életre, a nemzeti iparra és a belső piacra támaszkodó növekedésre gondolt.”<sup>1</sup>

Vajon teljesen negatívak ennek az állami modernizációnak az eredményei? Vagy a vélemények manapság tapasztalható eltolódása csak ideológiai szemléletváltást tükröz? Vagy a világ változott meg valamilyen szempontból – lehetetlenne téve az állami modernizációt? Ezek fontos kérdések. Céloom ezzel a tanulmánnyal szerényebb, semhogy teljes megválaszolásukra törekednék. Csupán egy olyan megközelítést szeretnék rekonstruálni, amelyet az elmúlt száz évben többször is kipróbáltak, és amelyet az alábbiakban *felülről kezdeményezett modernizációnak* nevezek. Ezen általában olyan társadalmi programot értettek, mely átfogóbb volt a pusztá gazdaságfejlesztésnél, magában foglalta az egész társadalom átalakítását abban a reményben, hogy így sikerül közelebb kerülni egy elképzelt Nyugathoz.

Fő állításaim az alábbiak lesznek:

1. A felülről kezdeményezett modernizációs kísérletekre kevésbé fejlett, periférikus országokban kerül sor, társadalmi válságok közepette, különösen olyankor, amikor az állami elitnek úgy érzik, hogy nem képesek megfelelni a külső és belső kihívásoknak.

2. A felülről kezdeményezett állami modernizáció a világgazdaságnak ahhoz a fejlődési szakaszához kapcsolódik, melyet a viszonylag egyszerű tömegtermelési technológiák

uralma jellemez, és amelyben a nemzetállam a gazdasági, politikai és kulturális élet alapvető szervezeti egysége. E modernizációs mintát nehezebb összhangba hozni a fejlett, rugalmas technológiák és a gazdasági, politikai és kulturális globalizáció korszakával.

3. Az effajta modernizáció sikeresebb az iparosítás és az urbanizálás viszonylag korai szakaszaiban, amikor a lakosság többsége vidéken lakik.

4. Még ha e feltételek mind teljesülnek is, nagy a valószínűsége a felülről kezdeményezett modernizáció kudarcának, annak belső ellentmondásai miatt.

## A probléma

Az uralkodó neoklasszikus gazdaságtan – dacára megdöbbentő kifinomultságának és annak, hogy alkalmas a társadalmi élet olyan, látszólag nem gazdasági vonatkozásainak elemzésére, mint amilyen például a politikai magatartás – csak kevés segítséget nyújt a felülről kezdeményezett modernizáció megértéséhez. A neoklasszikus közgazdaságtannak és a neoliberais gondolkodásnak általában az a fő üzenete, hogy a piac a szabadság letéteményese, és a jólét maximalizálójá. A „haladás” ezért – ha egyáltalán létezik ilyesmi – a magánmonopóliumok és mindenekelőtt az állam által okozott piactorzító hatások kiküszöbölésében rejlik. Ez a nézet, ha kritikátlanul elfogadjuk, és nem vagyunk tekintettel rejtett előfeltevéseire, amikor a piac tökéletlenségei, a piaci torzulások a szabályt és nem a kivételt jelentik,<sup>2</sup> nehezíti a gazdasági fejlődés lényegének megértését, minthogy az sohasem egyedül a piacnak köszönhető, hanem a kulturális, politikai és gazdasági erők bonyolult összjátékának. A szociológiai értelmezés itt hasznosabbnak tűnik, mint a szigorú közgazdasági elemzés. Ha a neoklasszikus látomást *ad absurdum* visszük, arra a következtetésre juthatunk, hogy az állam minden olyan ténykedése, mely túlmegy a tulajdonjogok kikényszerítésén és a makro-gazdaságpolitikán, lehetetlenne teszi a sikeres gazdasági változásokat.<sup>3</sup>

Itt nem mennék bele annak a szerepnek a taglalásába, melyet az állam – többnyire akaratlanul – a modern kor kezdetén a kapitalizmus megalapozásában vagy a háborút követő európai újjáépítésben és fejlődésben játszott.<sup>4</sup> Az állam szerepét más környezetben kívánom vizsgálni, azokban az országokban, melyek késve fogtak bele a modernizációba és az iparosításba. Ha elfogadnánk a neoliberais ideológia leegyszerűsített változatát, azt kellene mondanunk,

A szerző a Varsói Egyetem professzora, frását kéziratból közöljük.

hogy ezen országok vezetői és elitje mindvégig hamis kiindulópontokra helyezkedtek, amennyiben a növekedés felgyorsítása érdekében torzították a piaci viszonyokat. Bár elég gyakran előfordult ez is, ha csak ezt állítjuk, nem biztos, hogy meg is értjük, mit is tettek valójában és miért.

Nem nehéz összeállítani azoknak az elmaradott országoknak a listáját, melyek történelmük során valamikor kísérletet tettek a felülről kezdeményezett modernizációra. A legkézenfekvőbb esetek: Oroszország Szergej Witte alatt, a Meiji Japán, Törökország a húszas és harmincas években, egyes kelet-európai országok a harmincas években, Brazília a harmincas és az ötvenes években, Irán a hetvenes években, Tajvan és a Koreai Köztársaság a hatvanas és a hetvenes években. Ha még messzebb megyünk vissza a múltba, a listát kibővíthetjük Nagy Péter Oroszországgal, Nagy Frigyes Poroszországgal, az 1820-as évek Lengyel Királyságával. Néhányukban – bár korántsem mindegyikükben – az intenzív állami beavatkozás hosszú távon segítette a fejlődést.

Az elmaradott országok effajta tapasztalatait évszázadunk ötvenes–hatvanas éveiben normatív elméletté kanonizálták. Ez volt az úgynevezett fejlődés gazdaságtana, amely már kezd kimenni a divatból. E tanítás szerint a növekedést valakinek be kell indítania.<sup>5</sup> Hívei képszerűen a „nagy lókésről”, a „minimális beavatkozás kritikus szintjéről” beszéltek.

Az én megközelítésem az alábbiakban nem normatív, hanem leíró-elemző lesz. Fel fogom vázolni a felülről kezdeményezett modernizáció modelljét, annak főbb elemeit. Bár a gyakorlatban ennek a modellnek számos változatával találkozunk, ezekre csak mint példákra fogok hivatkozni.

## A modell

A „modell” szót nem szoros értelmében használom. Egy idealizált képet vázlok fel heurisztikus céllal. Megközelítésem intézményi és államközpontú, de fontos szerepet tulajdonítok a kultúrának és az eszméknek is. Felteszem, hogy a szereplők racionálisak, de meg vagyok győződve róla, hogy ezt az ésszerűséget egy „kulturális mátrix” közvetíti. Bár elsősorban a múlt érdek, megközelítésmódomat nagymértékben befolyásolják a politikai gazdaságtanban jelenleg folyó viták. Ezért amit csinállok, azt a „történeti politikai gazdaságtan” jelzővel lehet illetni. A főszereplő nálam az „állami elit”, mely – a többi társadalmi erő szervezeti gyengesége miatt – nemcsak kollektív identitással, hanem viszonylagos függetlenséggel is rendelkezik.

Mint hogy elmaradott országokról beszéltek, állást kell foglalnom az elemzésükre alkalmazott két uralkodó paradigma, a modernizációs elméletek, illetve a függőségi vagy világszisztem-elméletek vitájában. Bár az előbbinek teleologikus, leegyszerűsítendő kinyilatkoztatásai bosszantanak, a „modernizáció” kifejezést hasznosnak tartom, mivel nem egy adott társadalom tényleges „fejlődési pályáját” (én jobban szeretem a semlegesebb „szociális változás” kifejezést) írja le, hanem az állami elit által kívánatosnak tartott pályát. A függőségi vagy világszisztem-elméleteket neomarxista, determinisztikus alakjukban nem tartom meggyőzőeknek, mert a nemzetközi kereskedelmet burkoltan zérus összegű játéknak tekintik, és a kereskedelmi többlet átutalásával magyaráznak mindent. Ugyanakkor nehéz tagadni, hogy az országok közt fennálló gazdasági és

társadalmi különbségek egyeseket hátrányos helyzetbe hoznak a nemzetközi kereskedelemben, illetve a továbbfejlődés esélyeit illetően. Továbbá nem is annyira a valóság, mint annak az uralkodó elitek tudatában való tükröződése az, ami számít. Ezért a „centrum” és „periféria” fogalmait, ha lazán értelmezzük őket, hasznosnak tartom, ha egy országot a szélesebb világgazdasági környezetben kívánjuk elhelyezni.<sup>6</sup>

## Kihívás és válasz

A felülről kezdeményezett modernizáció, felfogásom szerint, intézményi, gazdasági és kulturális átalakításra tett messzemenő kísérlet, melyet az állami elit hajtott végre, és amelynek célja, hogy csökkentse a fejlett országoktól való lemaradást. A „felülről kezdeményezett” azt jelenti, hogy tudatos erőfeszítésről van szó, hogy a fejlődést „mesterségesen” kell ösztönözni, s hogy az – legalábbis a kezdeményezők szerint – spontán módon nem menne végbe. Más szavakkal, a szociális változásnak ezeket az eseteit megkülönböztethetem a spontán módon, a piaci erők hatására és a társadalmi szereplők független cselekvése révén előálló esetektől. Azért választottam a *felülről kezdeményezett modernizáció* kifejezést a *felülről végrehajtott forradalommal* szemben, mert vannak esetek, amikor a szociális változást konzervatív rendszerek kezdeményezik, melyek szeretnének minél többet megőrizni a régi rendből, vagy amikor az átalakulás során igyekeznek a társadalmi dráma intenzitását a minimumra csökkenteni.

A folyamatokat, melyekről beszéltek, általában az iparosítás által alig érintett országokban kezdeményezték, ahol a polgárság, a középosztály gyenge volt, a parasztság létszáma nagy, és a földbirtokos osztály szerepe jelentős. A független társadalmi szereplők vagy nem voltak hajlandók, vagy nem voltak képesek eljárni a modernizáló szerepét, ezért azt az állami elitnek kellett magára vállalnia.

A modernizációs kísérlet innovatív magatartás, és az innováció rendszerint fájdalmas és kockázatos. Mi ösztönzi az elitet arra, hogy ezt a kockázatot vállalja? Az ok rendszerint az, hogy valamely külső vagy belső erő által fenyegetve érzi magát. Érezheti úgy, hogy országa katonai gyengesége miatt hátrányba kerül más országokkal szemben, vagy esetleg szuverenitását is elveszíti. Félhet a lakosság alacsony vagy romló életszínvonalá miatti elégedetlenségétől. A katalizátor szerepét játszhatja valamely súlyos, hirtelen kirobbanó válság – háborús vereség, az állam felbomlása.

Más szavakkal, a felülről végrehajtott modernizáció oka mindig valamely külső vagy belső *kihívás*.<sup>7</sup> Japán esetében Perry tengernagy nyitása, a török esetben az ottomán birodalom felbomlása, Dél-Korea és Tajvan esetében a kommunista szomszéd nemzeti, ideológiai és katonai fenyegetése. Néha a kihívás kevésbé drámai. A tizenkilencedik század végi Oroszországban például azt tapasztalták, hogy képtelenek a többi európai ország, így mindenképp Németország növekvő katonai erejét ellensúlyozni. Brazíliában vagy a harmincas évek Kelet-Európájában a nagy válság volt az, melynek hatására az export drámai módon csökkent. Általában az elit akkor indítja meg a modernizációs

programot, ha úgy érzi, hogy fennmaradását, pozícióját veszélyezteti, ha hagyja, hogy minden maradjon a régiben.

Mint ahogy definíció szerint az állam a felülről végrehajtott modernizáció megindítója, mindenekelőtt az állami elit természetét, a társadalmi és hatalmi szerkezetben elfoglalt helyét, világnézetét kell megértenünk. Két szélsőséges esetről beszélhetünk, a „konzervatívról” és a „forradalmiról”. Az első esetben a modernizációt autokrata típusú tradicionális, monarchikus rendszerek kezdeményezik. Jó példa erre az orosz iparosítás, különösen a vasútépítés az 1890-es években. A második, gyakoribb esetben az átfogó társadalomátalakítás ambiciózus programjával van dolgunk, amit általában nacionalista/populista elit kezdeményeznek. Jó példa erre Getulio Vargas Estado Novója Brazíliában.

Az állami elit magja a bürokrácia és a tisztikar. Őket szellemileg befolyásolják kapcsolataik a Nyugattal. Mindennapi szakmai életük olyan intézményekkel – a hadsereg, a közigazgatás, az adóhatóság – hozza őket össze, melyekben a modernizáció viszonylag előrehaladt. A világot gyakran technokrata vagy egyenesen „katonai” szemmel nézik. Gyakran Nyugaton vagy nyugati szakértőktől tanulnak. A Nyugat, a fejlettebb országok az ő számukra természetes hivatkozási alapot jelentenek, egy olyan *sui generis* állapotot, melyhez a helyi valóságot mérni kell.<sup>8</sup> Az elit tagjai látják az ellentétet a saját országuk és a fejlettebb országok között, és ezt kihívásnak tekintik, mely válaszra vár. Amikor a Nyugatra figyelnek, a technikát, a hatékonyságot, a szervezetet érdekesebbnek és fontosabbnak tartják, mint a politikai szabadságjogokat. Néhány példa az ilyen katonai elitekre: az ifjú samurájok a Meiji Japánban, a Vargast támogató katonatisztek a harmincas évek Brazíliájában, a Pak-Csong-Hi tábornok 1961-es puccsát támogató koreai tisztikar. Katonatiszt volt Nasszer, és katonai szellemben nevelték Reza Pahlavit is.

A bürokratikus elit mellett van egy másik fontos csoport is: az értelmiségiek vagy pontosabban az értelmiségiek nyugatos csoportja. Ők különösen alkalmasak az átalakítási programok megfogalmazására, mert ismerik a Nyugatot, és mert szakmájuk a dolgok nevén nevezése, a helyzetek diagnosztizálása, társadalmi programok felvázolása. Néha az értelmiségiek válnak a modernizációs mozgalmak vezetőivé. Könyveket és cikkeket írnak, melyekben meghatározzák a feladatot, és felvázolják a változások programját. Itt említhetjük Kemal hosszú beszédeit, vagy Pak-Csong-Hi 1963-as könyvét: *Az ország, a forradalom és én*, melyben Korea modernizációs programját mutatta be.

A felülről kezdeményezett modernizáció általában rövid távú jelenség. Miért? Először is, véges az adott elit vagy vezető élete. Másodszor, korlátozott az elitnek az a képessége, hogy az államot a szélesebb társadalmi erőktől függetlenül őrizze meg. Mihelyt ezek a társadalmi erők befolyásuk körébe vonják a politikai hatalmat, a felülről kezdeményezett átalakítás dinamikája elenyészik. A modernizációval szembeni ellenállás szélsőséges formában lázadás, forradalom is lehet.

## Gazdaság és kultúra

A gazdasági program legfontosabb vonása az iparosítás – annak megindítása vagy továbbvitele. Az iparosítás az állam politikai fennmaradásának előfeltétele. Nemzetközi szempontból a katonai erő fokozása, belföldről nézve pe-

dig a munkahelyek létesítése, a fogyasztási cikkek fejlesztése, az életszínvonal növelése révén. Az iparosítás enyhíti a külvilágtól való függést is. (Számos latin-amerikai országban az effajta programokat „importhelyettesítő iparosításnak” nevezték.) A politikai céloktól, valamint a belső és külső feltételektől függően, hol a fogyasztási cikkek, hol a beruházási javak előállítását szorgalmazzák elsősorban. A függőség érzése alapvető szerepet játszik az elit iparosítási kísérleteiben.

A szovjet típusú társadalmakat leszámítva a teljes autarkia ritkán célja a modernizálóknak. A kívánatos fejlődés inkább (1) átmeneti lekapcsolódás a világgazdaságról, (2) új komparatív előnyök kifejlesztése, (3) visszatérés a világgazdaságba jobb pozícióban, közelebb a „központoz”.

Egy ilyen program megvalósítása nem zárja ki teljesen a piacot. Épp ellenkezőleg: a piac szükséges, mert hatékonyan képes rákényszeríteni a vállalatokat és az egyéneket a modernizálók céljaival egybehangzó cselekvésre. De a piacot *torzítani kell*, jelzései mások kell hogy legyenek, mint modernizációs program hiányában.<sup>9</sup>

Az iparosítás szükségessé teszi egyfelől a tőke mozgósítását, másfelől az elit céljainak megfelelő elosztását. A tőke mobilizálása nem könnyű, mert egy szegény országban az önkéntes megtakarítás csekély, ezért a bankok és a részvénytársaságok nem alkalmasak a megtakarítások beruházásokhoz történő irányítására. A felhalmozott tőke egy része ráadásul külföldre menekül. A modernizálóknak ezért a kényszerű megtakarításra kell támaszkodniuk, melynek tipikus formája a közvetett adóztatás. A munkaerőt is meg kell rendszabályozniuk, hogy gyakori sztrájkok nélkül elviselje a hosszú munkaidőt, az alacsony béreket.

A tőke másik forrása a külföld. Ez kényes kérdés, mert ezt a tőkét szükségesnek ítélik ugyan, de egyúttal a gazdasági függetlenségre veszélyesnek is. A modernizálók mindazonáltal igyekeznek országukat a külföldi beruházók számára vonzóvá tenni. Más okok mellett ezért fojtják el a politikai elégedetlenséget, ezért küzdenek az infláció ellen, ezért törekednek pénzügyi stabilitásra. A külföldi tőke nem helyettesítője, hanem kiegészítője a hazai felhalmozásnak.

A tőke jelenléte, bárhonnán származzon is, nem oldja meg az elosztás problémáját sem pénzügyi, sem fizikai értelemben. A tőkeallokációhoz megfelelő eszközökre van szükség, ezek közül a legfontosabb a bankrendszer. Számos fejlődő országra jellemző – mint azt Gerschenkron a XIX. század Európájáról kimutatta – az államhoz szorosan kapcsolódó erős beruházási bankok létrejötte.<sup>10</sup> Az állami tervezés gyakran ugyancsak az allokáció eszköze.

Végző fokon a hazai ipar támogatása szubvenciókat jelent. A vámvédelem és a helyi monopóliumok révén meglehetősen kedvező körülményeket teremtenek (a világpiaconál magasabb árak a fogyasztó rovására nyújtott támogatás egy formája), az állami ellenőrzés alatt álló bankszektor pedig olcsó tőkét kínál.

**A** modernizálók szeretnék, ha az ipar magánkézben lenne. Ha azonban az ösztönzés az ipar spontán létrejöttéhez nem elég erős, gyakran egy lépéssel továbblépnek, és állami vállalatokat hoznak létre. Az állami szektor a kényszerű megtakarítás, a támogatások és a tervezés mellett a felülről végrehajtott modernizáció újabb logikus eleme.

A gazdaság átalakítása a modernizálók társadalmi tervé-

nek csak egyik aspektusa, a másik a kultúráé. Érdekes itt röviden kitérni a hatvanas évek modernizációs elméleteire. Ezek az elméletek, a századforduló nagy európai szociológusaira támaszkodva, a szociális változást a „tradíció” és a „modernitás” ellentétes fogalmaiban írják le. Ebben a felfogásban a hagyományos kultúra akadály a gazdasági fejlődésnek, és ezért átalakításra szorul. Ez a gyakorlatban nyugatosítást jelent. Az ezen elméletekből következő tennivalók: szekularizáció, az oktatás fejlesztése, a „racionális” gazdasági és politikai magatartás elterjesztése, végül kormányzati és politikai intézmények létesítése nyugati minták alapján. Az intézményi reformok, valamint a magatartás és motiváció változása el kell hogy vezessen a gazdasági fejlődéshez, a szegénységből való kimeneküléshez.

A felülről végrehajtott modernizáció mérnökei, úgy tűnik, kívülről tudják ezeket az elméleteket. Rájöttek, ahhoz, hogy a modern gazdaság működhessen, egységes társadalmi kommunikációs térre van szükség – olyan szimbólumrendszerre, melyet mindenki megért. Ennek szükségességét már korábban, az ipari forradalom előtt felismerték, amikor a nemzeti piacok uralomra jutottak a zárt, lokális gazdaságok ellenében. A kontinentális Európában a különböző tartományok és helyi közösségek különféle mértékrendszereiről az egységes metrikus rendszerre való áttérés – mint azt Witold Kula briliáns módon kimutatta – alapvető változást hozott azokban a kognitív kategóriákban, melyekkel az emberek a társadalom világát értelmezték.<sup>11</sup>

A kulturális szimbólumok tartománya – a számítástechnika nyelvét használva – kompatibilis kell hogy legyen azon országok szimbolikus terével, melyek technikailag magasabb szinten állnak. A főszerepet itt a nemzeti oktatási rendszerek játsszák.<sup>12</sup> Számtalan példát lehetne felhozni. Hogy csak egyetlen említsünk, Iránban ezt katonai célnak tekintették, és ezért oktatási hadosztályokat hoztak létre.

A kultúra átalakítása ugyanakkor öncélú is. A katonai, politikai és értelmiségi elitek, mint fentebb említettük, nyugatosabbak, mint a társadalom többi része. A siker (vagy a kudarc) mércéjének a Nyugat intézményeitől mért távolságot tekintik. Ez a nyugatosítási vágy könnyen felismerhető képi megnyilvánulásaiban. Tókió építészete például a századfordulón teljesen európai lesz. A hadseregekben megváltoztatják az egyenruhát. Erőszakosan meghonosítják a nyugati viseletet, mint tették azt Kemal Törökországában.<sup>13</sup>

Azonban a modernizációt követő kulturális forradalom nem szorítkozik a közös kommunikációs tér megteremtésére vagy a Nyugat utánzására. Meg kell oldania az önazonosság vagy más szavakkal a társadalmi összetartozás problémáját. Fontos a modernizálók számára, hogy meggyőzzék az embereket: egy nagy közösséghez tartoznak, mely fontosabb, mint a törzs, a falu, a nemzetség. A nacionalizmus ezért elkerülhetetlen elemévé válik a modernizációs programnak. Valamennyi felülről kezdeményezett modernizációban megtaláljuk a nemzetépítési törekvéseket.

### Siker vagy kudarc?

Hogyan fognak hozzá a bürokratikus elitek programjuk megvalósításához? Két dolgot kell elérniük: létre kell hozniuk egy olyan államapparátust, mely képes a modernizá-

ció beindítására, és valahogy kezelniük kell a programmal szembeni társadalmi ellenállást is.

A modernizáció szempontjából ideális szervezetet a társadalomtudósok *fejlesztő államnak* nevezik. Ez erős és autonóm hivatalnoki apparátussal rendelkezik, jelentős többletelvonó képességgel, az átalakításra irányuló akarattal és politikai legitimitációval.<sup>14</sup> A gyakorlatban ritkán sikerül ilyen államot létrehozni, ezért a felülről végrehajtott modernizáció kutatásának legérdekesebb kérdése: *milyen társadalmi feltételek mellett jön létre a fejlesztő állam*. Ha futó pillantást vetünk három kontinens háború utáni évtizedeire, Afrikában inkább „ragadozó”, mint fejlesztő államokat látunk. Latin-Amerikában és Indiában az állami fejlesztési stratégiák, noha jelentős modernizációra vezettek, egyzersmind korrump, klientelista és paternalista államszervezetek rákos burjánzását hozták magukkal. Csupán Kelet-Ázsia mutat fel sikertörténeteket. A weberi „jó” bürokrácia létrejötte korántsem szükségszerű. Ázsiában a meritokratikus vezetésnek korszakos hagyományai voltak. Japán híres Ipari és Kereskedelmi Minisztériumát, a MITI-t utánozták Koreában, Tajvanon és Szingapúrban, majd Thaiföldön, Malajziában és Indonéziában. E bürokráciákban a kiválasztódás az érdemeknek alapult, a javadalmazás pedig a magánszektorhoz mérhető módon történt.

Ázsiától eltérően, Latin-Amerikában az állami bürokráciák a középosztályok mobilizációjának fő csatornáivá váltak. Pedig a háború után számos kísérlet történt e szervezetek weberi stílusú átalakítására, például Brazíliában, de a gyámkodó-protektionista beállítódás sem gyengült. Szemben az ázsiaiakkal, a latin-amerikai bürokráciák mind a mai napig rosszul fizettek, túlméretezettek és drágák.

A második probléma a társadalmi ellenállás: a modernizációt ellenző társadalmi csoportokat el kell tiporni, esetleg semlegesíteni kell őket, vagy beolvasztani. A modernizáló országok mindegyike stratégiákat alkalmaztak. Az agrárreformok például a parasztság semlegesítésének eszközei. Már említettem a munkaerő megrendszabályozásának feladatát. Ennek érdekében a munkásarisztokráciát a hatóságok kooptálják, korrumpálják, az állam behatol a szakszervezetekbe, elnyomja őket, tevékenységüket korlátozza.

A modernizáló elitek általában túlzottan optimisták. Az általuk beindított program nagy valószínűséggel nem valósul meg simán, mégpedig azért, mert lényegét tekintve *beépített antinómiákkal* terhes. Ezen antinómiáknak négy típusa van.

Először is: a gazdasági ellentmondások. Az ipart mestersegesen hozták létre, és nem biztos, hogy életképesnek mutatkozik akkor is, amikor a protektionizmus mankóját kihúzzák alóla, és a feltételek normalizálódnak. Az állam kényszerű vállalkozó, de természeténél fogva rossz vállalkozó. Az állami tulajdonban lévő vállalatok könnyen teherterhelévé válnak. Érdekes figyelni rá, hogy a fejlődésnek ez a fajtája jobban működik az olyan országokban – például Kelet-Ázsiában –, ahol az ipar, bár állami segítséggel hozták létre, mégis magánkézben marad, exportorientált, és ezért teljesítményét a piaci viszonyok ellenőrzik.

Másodszor: tudjuk, léteznek szociális ellentmondások is. Ezeket azonban az informális társadalmi intézmények spontán, szinte elkerülhetetlen kialakulása hozza magával, s ezek azután gátját képezik a tervezett változásoknak. A modernizálók viszonylagos autonómiája csak rövid ideig tart. Előbb vagy utóbb új társadalmi csoportok kristályosodnak ki, mégpedig magának a modernizációs folyamatnak a hatására. A modernizálóknak be kell olvasztaniuk

őket, de ez számos csapdát rejt. Sajátos érdekcsoportok alakulnak ki, melyek azzal fenyegetik a kormányt, hogy megvonják tőle a politikai támogatást, ha számukra kedvezőtlen döntéseket hoz. E csoportok jellemző példái az állami vállalatok technokratái, a magánvállalkozók, az állami támogatás és vámvédelem kedvezményezettjei vagy a szervezett munkások. Maga az állami bürokrácia is sajátos érdekcsoporttá válik, mert a munkahelyek, a biztonság fokozatosan fontosabbá válik tagjai számára, mint a nagy társadalmi programok. A bürokrácia korrumpálódik mind politikai értelemben (állami állások politikai támogatás fejében), mind a klasszikus bűnözést tekintve (kenőpénzt fogadnak el magánvállalkozásoktól).

A korrupcióna való erős hajlam *strukturálisan kapcsolódik* a gazdasági fejlettség szintjéhez. A magánszektor által kínált állások korlátozott száma miatt a középosztály egyre inkább az állami állásokra támaszkodik. Ily módon az állam olyan csoportok foglyává válik, melyeket ő maga hozott létre. Ennek kétféle következménye van: a gazdasági átalakítás céljait ezen csoportok partikuláris céljai váltják fel, és a széles körű korrupció csökkenti az elit legitimitását. A modernizációs-forradalmi mozgalom következő hulláma a korábbi hullám által okozott korrupció ellen irányul. Az ellentmondások harmadik fajtája a kultúra területén jelentkezik. A modernizációs program általában nyugatosítást jelent, de sikeréhez az összetartozás és az önazonosság érzése is kell. A nacionalizmus ennek kézenfekvő eszköze. A legvalószínűbb az olyan nacionalizmus, mely a *ressentiment* érzésére, a fejlettebb országok egyidejű csodálatára és gyűlöletére épül.<sup>15</sup> A nacionalizmus azonban egyedül a helyi kulturális hagyományokból építhető (mindegy, hogy ez valóságos vagy kitalált-e), pedig épp ez a hagyományt kell a modernizáció nevében elvetnie.

Negyedszer: létezik egy politikai természetű ellentmondás is. Még ha a Nyugat is a követendő modell, hamar kiderül, hogy a nyugati demokratikus és liberális hagyományokat nagyon nehéz átvenni. Bevezetése megkönnyíti a különféle érdekek érvényesülését, és olyan független politikai erők kialakulásához vezet, melyek veszélyeztetik a modernizáló elit viszonylagos autonómiáját.<sup>16</sup> (Emellett bizonyos esetekben a társadalom kulturális öröksége kedvezőtlen lehet a nyugati típusú individualista, liberális és demokratikus intézmények meghonosítása szempontjából.)

**T**örténelmileg tekintve: számos perifériához tartozó országban a modernizációs kísérletekhez jók az esélyek, mivel ezek gyakran szembesülnek olyan válságokkal, melyek az eliteket innovációra kényszerítik. De vajon sikeresek lesznek-e a tervezők szándékai szempontjából?

Mit jelent a siker az ő szemükben? Erős elnagyolással a fejlődés alábbi szakaszait különböztethetjük meg: (1) a fejlesztő állam kialakítása, (2) iparosítási stratégiák megvalósítása, és ezzel párhuzamosan a kultúra modernizálása, (3) a fejlesztő állam lebontása, visszatérés a magánszektorhoz és a piachoz. Mindvégig meg kell azonban őrizni a politikai stabilitást.

A kudarc valószínűsége egy ilyen szűk pályán meglehetősen nagy. A fejlesztő állam vagy egy ahhoz hasonló képződmény intézményeinek felállítása meglehetősen nehéz, és csak néhány esetben beszélhetünk sikerről e tekintetben (például néhány ázsiai ország esetében). Még ha létre-

jönnek is ezek az intézmények, nem szükségszerű, hogy képesek kidolgozni a megfelelő innovatív gazdaságpolitikát. Nagy a veszélye a fent említett ellentmondások miatt az egész folyamat kisiklásának. Gazdasági téren kudarc, ha olyan iparágak jönnek létre, melyek a világpiacon versenyképtelennek bizonyulnak. Társadalmi téren az egyenlőtlen fejlődés olyan feszültségeket okozhat, melyeket a társadalom képtelen feldolgozni. A gyenge gazdasági hatékonyság és a társadalom lázongó rétegeinek leszerelése inflációt és túlzott külföldi hitelfelvételt eredményezhet. Ez történt számos fejlődő országban, amikor az ötvenes-hatvanas években kísérletet tettek a felülről végrehajtott modernizációra. Politikai síkon az állami struktúrákban végbemenő rendellenes változások az országot önkényuralomba és korrupcióba sodorhatják.<sup>17</sup>

Az is fontos, hogy a külső környezet milyen mértékben kedvez az eltervezett változtatásoknak. Vonatkozik ez mind a szélesebb értelemben vett politikai, mind a gazdasági helyzetre.<sup>18</sup> Visszatekintve például a technika történetére, vannak olyan technológiák, amelyeket az állam, és vannak olyanok, amelyeket a piac tud könnyebben megvalósítani.

## Út a modernitásba

Milyen célokot szolgálhat egy ilyen vázlatos és az idővel nem számoló modell? Például, hogy kijelöljön egy lehetséges „utat a modernitásba”. Mint ilyen, a történelmi értelmezés analitikus eszköze lehet. Ha ez így van, össze lehet hasonlítani más, a múltban követett utakkal. Az egyik ezek közül a klasszikus nyugati kapitalizmusé. Ennek jellemzői: (1) a piacgazdasági intézmények véletlenszerű kialakulása, és (2) később a piaci erők és független társadalmi szereplők túlsúlya a társadalmi változások végigvitelében.<sup>19</sup> Egy másik – nyilvánvalóan sikertelen – út a kommunista modernizációé. Ez is egyértelműen „felülről végrehajtott” volt, de abban különbözött az általam leírtaktól, hogy miközben a fejlett nyugati társadalmak technikai vívmányait próbálta utánózni, egyúttal egy olyan társadalmi és kulturális rend megteremtésére törekedett, mely teljesen különbözik a Nyugattól. Én ebben az írásban csak olyan esetekkel foglalkozom, amelyek a jövőt tekintve elfogadják a nyugati modell alapvető sajátosságait, és csak az eltérő kezdeti feltételek miatt próbálják ezeket a célokat más módszerekkel elérni.<sup>20</sup>

Természetesen nem állítom, hogy a felülről kezdeményezett modernizáció a társadalmi változások egyetlen logikailag lehetséges módja a nyugati kapitalizmus és a kommunizmus mellett. Azt sem állítom, hogy szükséges vagy akárcsak többnyire sikeres út lenne – épp ellenkezőleg. Csak azt állítom, hogy elég gyakran találkozunk vele ahhoz, hogy figyeljünk rá.

Most térjünk rá arra a kérdésre, hogy van-e az itt leírtaknak valami mondanivalója a jövő számára. Várhatjuk-e – akárcsak módosult formában – az itt leírt fejlődési út, vagyis a gazdasági változások folyamata feletti *tudatos állami ellenőrzés* megismétlődését? Vajon az effajta múlt ad-e valami útmutatást a jövőre?

Közvetlen környezetünkben felülről kezdeményezett modernizáció folyik, igaz, annak új típusa, a neoliberalis, melyet cikkem elején említettem. Ez bontakozik ki számos posztkommunista és harmadik világbeli országban. A helyzet gyakran emlegetett iróniája, hogy a piacot és a kapita-

lizmust, mely Nyugat-Európa esetében szervesen és spontán módon fejlődött ki, ezekre a társadalmakra úgy kell sokszor forradalmi módszerekkel rákényszeríteni. Az önjelölt neoliberais állami elitek a piaci típusú, államellenes forradalmakat olyan módon igyekeznek megvalósítani, mely aligha felel meg a politikai liberalizmus eszményeinek.

**K**omoly érvek szólnak e mellett a megközelítés mellett és az etatista módszer megismétlése ellen. Ott van a globalizáció érve, mely szerint a világgazdaság a tizenkilencedik század utolsó negyedének internacionalizálódásától minőségileg különböző szakaszba jutott. Akkor olyan nemzetközi munkamegosztás alakult ki, melyben a nemzetgazdaságok bizonyos végtermékekre szakosodtak. Ma a termelési folyamat különböző országok között oszlik meg, és ezért sokkal szorosabb az egymásrautaltság. A hazai vállalatokat transznacionális vállalatok váltják fel, és a tőkepiacok teljesen nemzetközivé válnak. A félig zárt, viszonylag önálló nemzetgazdaságok – a felülről végrehajtott modernizáció eme tartóoszlopai – ma már nem működőképesek.

Ott van azután a technikai érv, az ún. „második ipari paradigmaváltás”. Erősen szakosodott, rugalmas termelés váltotta fel az alacsony szakképzettséget igénylő, tömegtermelő, „fordista” technológiákat.<sup>21</sup> Az állami beavatkozásra épülő tervezés és irányítás sokkal könnyebb az utóbbi, mint az előbbi technológiák esetében. A szovjet típusú gazdaságok képtelensége az új technológiákhoz való alkalmazkodásra, annak ellenére, hogy az iparosítás korábbi szakaszában egészen jó teljesítményt mutattak, világosan példázza, hogy az etatista modell mennyire összeférhetetlen a technikai fejlődéssel.<sup>22</sup>

Van egy társadalmi-kulturális érv is, mely szorosan kötődik a gazdasági globalizációhoz. A városiasodás és a tömegtársadalmak kialakulása a szegény országokban, az „amerikai” típusú tömegkultúra elterjedése, a tömeges vándorlás nagyon megnehezíti a nacionalista programra alapozott közös identitás kialakítását. A nacionalista utópia – az etnikailag és kulturálisan homogén, a más népektől szemmel láthatóan különböző, egy adott terület határain belül élő és az államhoz mint a közös identitás jelképéhez ragaszkodó társadalom megvalósítása – egyre inkább a múltba vész.

Végül egy kulturális-politikai érv is figyelmet érdemel. Ma másként tekintünk az államra, mint a harmincas vagy akár a hatvanas években. Társadalmi koordinációval egyre kevésbé bízunk meg. Manapság mindenütt – különösen a harmadik világban és a posztkommunista országokban – szükséges rossznak tartják, általában gyenge hatékonyságúnak, és sok esetben korruptnak.

Ez a négy érv a jelenre vonatkozik. A múlt egy további érvet is szolgáltat, mely a dolgok visszajára fordulásáról

szól. Az állam kísérletei a gazdaság, a társadalom és a kultúra megváltoztatására gyakran eredményezték a szándékoltak az ellenkezőjét – száguldó inflációt és külföldi eladósodást, korrupciót, az alapvető politikai jogok megsértését, és nemegyszer tömeges terrort.

Ezek az érvek arról győznek meg bennünket, hogy a felülről kezdeményezett modernizáció ma kisebb valószínűséggel számíthat sikerre, mint a múltban. De egyszer s mindenkorra el kell-e vetnünk ezt a programot? El kellene, ha nem szólnának erős érvek a fejlődő országok kormányainak intenzív, bár átmeneti szerepvállalása mellett.

Először is: a hatékony piac működtetéséhez szükséges intézményeket létre kell hozni. A Nyugatnak több, mint négy évszázadnyi fejlődésre volt szüksége, hogy a piacgazdaság intézményi és kulturális infrastruktúráját kiépítse. E folyamat felgyorsítása az állam aktív, tudatos szerepvállalását igényli. Másodsorban: a civil társadalom horizontális szervezetei (a nonprofit szektor), melyek olyannyira szükségesek a piacgazdaság sima működéséhez és hátrányos vonásainak enyhítéséhez, szintén gyengén fejlettek a szegény országokban. Az államnak meg kellene könnyítenie ezek létrejöttét. Harmadszor: a közszolgáltatások (mindenekelőtt az oktatás és az egészségügy) átalakításában az államnak aktív szerepet kell játszania. Negyedszer: jó oka van annak is, hogy az állam – mindenekelőtt a posztkommunista országokban – aktív szerepet játsszon az ipari szektor szerkezetátalakításában.<sup>23</sup>

## Véggözetek

Itt állunk végül egy kétértelmű tanulsággal. Tekintettel a fejlődő országokat erős kihívásokra, a neoliberálisok „minimális állam” utáni vágya idő elöttinek látszik. Hogyan lehet az új körülmények között ezeknek a kihívásoknak megfelelni: ez olyan kérdés, mely kreatív és újító választatot igényel. Sem a régi mintákhoz való ragaszkodás, sem az állam egyszerű „lefokozása” nem lehet megfelelő válasz. A múlt ritkán kínál pozitív útmutatásokat tennivalóinkról. Inkább azt mondja meg, hogy mit kell elkerülnünk.

Szeretnénk optimisták lenni, és abban bízni, hogy a felhalmozott tapasztalat legalább segíteni fog a jövő modernizálásában, hogy elkerüljék az állami beavatkozás buktatóit. Amennyiben a múlt egyáltalán megtanít bennünket valamire, az az, hogy a történelmi tapasztalat ritkán óv meg a jól ismert katasztrófák megismétlődésétől. A felülről kezdeményezett modernizációnak az a veszélye, hogy megkönnyíti önjelölt vezetőknek a populista érzelmek kihasználását, és nyílt helyett zárt társadalom kiépítését. Ugyanakkor az állam aktív szerepe bajosan vitatható. A jövő elitjeire marad az okos döntések meghozatala.

FORDÍTOTTA SZEGŐ ANDRÁS

## J E G Y Z E T E K

1. Adam Przeworski: *The Neoliberal Fallacy*. Journal of Democracy, 3. köt. 3. szám, 1992. július, 55.
2. A neoklasszikus közgazdászok az államnak a gazdasági életbe történő beavatkozását a különérdekekkel és a „járadékvadászattal” magyarázzák. Douglas C. North megpróbálta összeházasítani a neoklasszikus elméletet a tökéletlen piacok erőteljes szerepével. Ehhez intézményi elemzést használt. Lásd Douglas C. North: *Institutions, Institutional Change and Economic Per-*

*formance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

3. Az államnak a történelmi és társadalmi elemzésben való újralfelfedezéséről lásd Peter B. Evans és tsai (szerk.): *Bringing the State Back In*. Cambridge: University Press, 1985.

4. A szerzők módszertani orientációjától függetlenül egyetértés van abban, hogy a modern kori Európa kezdeteinél az állam óriási szerepet játszott a kapitalizmus kialakulásában. Lásd Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism*. 1–3. köt., New

- York: Harper and Row, 1981–1984; Douglas C. North és Robert P. Thomas: *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973; Douglas C. North: *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton, 1982; Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974; I. Wallerstein: *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. Az államnak a fejlett európai országokban a II. világháborút követő időszakban játszott szerepéről lásd Peter Hall: *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1986 vagy Alan Milward: *The European Rescue of the Nation-State*. Berkeley és Los Angeles: University of California Press, 1992.
5. Albert Hirschman: *The Rise and Decline of Development Economics. Essays in Trespassing: Economic to Politics and Beyond*. New York: Cambridge University Press, 1981.
  6. Lásd például az egyik lehetséges újraértelmezést Herman Schwartz: *States versus Markets: History, Geography and the Development of the International Political Economy*. New York: St. Martin's Press, 1994 könyvében.
  7. A kihívás és válasz koncepcióját Arnold Toynbee dolgozta ki (*A Study of History*, 12. köt.). Itt az Alexander Gerschenkronéhoz nagyon hasonló megközelítésben tárgyalom. Lásd *Economic Backwardness in Historical Perspective* című könyvét, Cambridge, Mass. és London, England: Cambridge University Press, 1962, a 11. oldaltól. Jerzy Jedlicki ezt az elemzési keretet alkalmazta a lengyel értelmiségieknek a XIX. században Nyugaton végbement gazdasági és társadalmi változások kapcsán adott ideológiai válaszainak elemzésére. *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX. wieku* (Milyen civilizáció kell a lengyeleknek? Tanulmányok a XIX. századi eszméletörténetből), Varsó: PWN, 1988.
  8. Andrew C. Janos „nemzetközi demonstrációs hatásnak” nevezi ezt. Andrew C. Janos: *Politics and Paradigms: Changing Theories of Change in Social Science*. Stanford University Press: Stanford, California, 1986, 84–85.
  9. Alice H. Amsden az „árak összekuszálása” kifejezést használja annak jelölésére, ahogy a dél-koreai állam a magánvállalkozókat a külföldi versenyképességet javító szerkezetátalakításra ösztönzi. Alice H. Amsden: *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. New York: Oxford University Press, 1989.
  10. Gerschenkron, id. mű.
  11. Witold Kula: *Measures and Men*. Princeton: Princeton University Press, 1986.
  12. Ernest Gellner nacionalizmus-értelmezése szerint is egységes kulturális szférára van szüksége az ipari társadalomnak. *Nations and Nationalism*, Oxford: Basil Blackwell, 1983.
  13. Bernard Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1968, 100–102. és 266–271.
  14. A fejlesztő állam koncepcióját Japán példa alapján Chalmers Johnson dolgozta ki a *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975* c. könyvében. (Stanford: Stanford University Press, 1982.) A fogalmat Peter Evans fejlesztette tovább, aki a „ragadozó állammal” állítja szembe, és a fejlesztő állam „beágyazott autonómiájának” a fontosságát hangsúlyozza. Peter Evans: *The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy and Structural Change*, in: Stephen Haggard és Robert R. Kaufman: *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Conflicts and the State*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
  15. Lásd Liah Greenfeld: *Five Roads to Modernity*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. Daniel Chirot ugyanezt a fogalmat használja a mai harmadik világbeli nacionalizmusok elemzésére. Chirot: *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age*. New York: The Free Press, 1994.
  16. Az a kérdés, hogy vajon a demokrácia összeegyeztethető-e vagy sem a gyors gazdasági növekedés kezdeti szakaszával, túlságosan bonyolult és túlságosan sokak által vizsgált ahhoz, hogy egyetlen bekezdésben tárgyalható lenne. Lásd például Dietrich Rueschemeyer, Evelyn Huber Stephens és John D. Stephens: *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: Chicago University Press, 1992; vagy Adam Przeworski és Fernando Limongi: „Political Regimes and Economic Growth”, *Journal of Economic Perspectives*, 7. köt. 3. sz. 1993. nyár, 51–69.
  17. Lásd Chirot, *Modern Tyrants*, id. mű.
  18. Bruce Cummings azt állítja például, hogy a kelet-ázsiai sikert nagymértékben az amerikai külpolitika tágabb összefüggései magyarázzák. *The Northeast Political Economy Under Two Hegemonies*, in: Edmund Burke (szerk.): *Global Crises and Social Movements: Artisans, Peasants, Populists and the World Economy*. Boulder és London: Westview Press, 1988.
  19. Meggyőzőnek tartom az „európai csoda” paradigmát a kapitalizmus kezdetének magyarázatára, mely szerint a kapitalizmus kifejldése egyáltalán nem volt „szükségsterü”, hanem sokkal inkább véletlenszerű „mutációnak”, a társadalmi, kulturális és ökológiai tényezők sajátos együttállásának tulajdonítható. Lásd E. L. Jones: *The European Miracle: Environments, Economics and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
  20. Tisztában vagyok vele, hogy bizonyos bonyodalmakat okoz, ha a nem európai országok modernizációjáról szólóan „a nyugati modell alapelemeinek” elfogadásáról beszélünk.
  21. Az „ipari paradigmaváltás” fogalmát Michael J. Piore és Charles F. Sabel: *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books, 1984 c. könyvükben dolgozták ki.
  22. Lásd Daniel Chirot: „What Happened in Eastern Europe in 1989”, in Chirot (szerk.): *The Crisis of Leninism and Decline of the Left: The Revolution of 1989*. Seattle: University of Washington Press, 1991. Vincent Puchala, a hetvenes évek Lengyelországot és Dél-Koreáját összehasonlítva azt az érdekes megállapítást teszi, hogy míg a szovjet rendszer sikeres volt az iparosítás korai, fordista szakaszában, képtelennek bizonyult a második ipari paradigmaváltás végrehajtására. Vincent E. Puchala: *State Poland and Economic Modernization: A Comparative Study of Poland and South Korea*, doktori disszertáció, Varsói Egyetem, 1995.
  23. Egy kelet-európai iparpolitika szükségessége mellett érvel Alice H. Amsden, Jacek Kochanowicz és Lance Taylor: *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994. Hasonlóan érvel az állam visszaszorítása és átalakítása mellett Kochanowicz: „Reforming Weak States and Deficient Bureaucracies”, in: Joan Nelson és mások (szerk.): *Intricate Links: Democratization and Market Reforms in Latin America and Eastern Europe*. New Brunswick (USA) és Oxford (UK): Translation Publishers, 1994.

---

---

# Rakovszky Zsuzsa

## ELDÖNTETLEN KÉRDÉS

„Azért talán ez mégsem volt kevés...  
Hogy úgy éltem, ahogy: a köztes zónában, éppen  
feleúton: se mámor, se kétségbeesés...

Korán keltem, korán aludni tértem,  
álomtalan aludtam reggelig,  
egy bolygón, amely úgy függött a térben,

akár egy zsonglőr fönmaradt tenisz-  
labdája. Hogy haját nyírtam, inget cseréltem,  
fizettem pontosan a számláimat, pedig

ha fölpillantottam az égre, délben  
atommáglya lángolt éppen fölöttem,  
éjjel halott kövek villogtak a sötétben

saját húlt helyükön. Hogy akit nem szerettem,  
annak sem ártottam, pedig pók a legyet,  
macska az egeret, s a róka részletekben

rágja tövig a tó jéglapjában rekedt  
eleven hattyú szárnyát. Hogy nem voltam hazug, vagy  
lehetőleg sosem szegtem ígéretet,

mikor pedig vonat rohan iskolabusznak,  
fölrobbant repülők hullnak az égből,  
s akitől egy fél napra elbúcsúztak,

már csak fém karkötőjéről vagy gyűrűjéről  
ismerik föl sokan... Hogy a valaha kedvest  
megtartottam szánalomból, hűségből,

hogy mindig ugyanaz a megszokott test  
lélegzett és mocorgott mellettem a sötétben,  
míg a kertből csak úgy dőlt befelé a nedves

növények szaga, s láttam átszaladni az égen  
a hullócsillagok parázsló csikkjeit,  
csigák tapadtak össze hullámzó fű tövében...

Hogy meghallgattam az ellenfél érveit,  
s egyenként tiszteltem, ha nem is egyféleképpen  
állam és logika törvényeit, pedig

tudtam, hogy meghalok, hogy egyszer eljön értem,  
ami mindenkiért, s lezuhan a sötét  
alagsorba velem a lift... Mégiscsak értem,

azt hiszem, valamit mindez mégiscsak ért,  
ha lesznek is, kik azt mondják felőlem,  
csak félig éltem, vagy félig sem, s többet élt

nálam a pók, a tigris, vagy akár a belőlem  
nőtt, gyorsan hervadó gyom, mely mint valami kék,  
fénytől részeg ütőér lüktet a levegőben..."

---

---

# Schein Gábor

## JONIBE ÉS IRIJÁM

*Egy forró halmon a víz alatt hét évig aludt  
Jonibe, a madárkirály, hét évig virrasztott  
mellette Irijám, a halak királynője. És tett  
a halomra a hét tenger vize két csillogó követ,  
egyiket a születésnek, másikat a gyásznak, hogy  
őrizze őket. S mikor a kövek fénye Jonibe szeméhez  
ért, fölébredt a madarak királya, és látta, hogy  
nem lakatlan többé a hét tenger vize, partján bőven  
nő virág, fű, fa, ízes gyümölcs, gyökér, hét tükrén  
ezer madár nyüzsög, s lent számolatlan különféle  
lények. És hét év után újra meghallotta Irijám énekét.*

*Álom-öbölben bárka lebeg,  
hattyú vagy,  
tündérszoknyád lengeted.*

*Szerelem vizén bárka lebeg,  
senki vagy,  
nem süllyed soha el.*

*Nem ismerte Jonibe ezt az éneket, sosem szölt ilyen  
dal a hét tenger vizében, és mondta Irijámnak, letelt  
a hét esztendő, a gyászkö ideje, induljunk el, keressük  
meg azt a helyet, ahonnan ez a dal érkezett. És úsztak  
újra a hét tengeren, szálltak újra a hét vizen, s bár  
ismerték minden zugát, nem lelték sehol az éneket a  
szerelemtől. Hangját nem hallották az álm-öbölben,  
s azt mondták, nem álmodom, táncát nem látták a mesék  
hasadéján, s azt mondták, hallgatok, és az emlékezet  
árka is néma volt, s ők azt mondták, nem emlékszem  
sem mire. És hét napon át nézte őket a tenger, érezték  
a vízben a haragot, és hét nap után szólt a víz: Ha  
nem álmodjátok álmodat, ha nem meséltek a mesék helyén,  
ha nem emlékeztek sem mire, hét mérgem szavával töltöm  
meg torkotok, és elveszem tőletek azt a halmot is,  
melyen hét évig aludt Jonibe, és hét évig virrasztott  
mellette Irijám. És érezte Irijám, amint torkában hét  
harag ébred, mikor Jonibének más éneket gondolt.*

Hét ezer évig ültem  
 egy forró kövön a víz alatt,  
 nagyra nőtt a hasam,  
 és szívemben a gonoszság.

Hét ezer évig vártam,  
 hogy elrontsak minden éneket,  
 s hét ezer évvel utánad  
 nem születtem meg én, a szél.

*Nem értette Jonibe az éneket, és elszomorodott tőle.  
 Kérte a hét tenger vizét: Vedd el Irijámtól a haragot,  
 változtasd vissza menyasszonyom, mondok érte egy álmot.  
 És fölemelte Jonibe a csillogó zöld követ az iszapból,  
 lenyelte, és álmot kezdett mondani. Hét tenger vizébe  
 sosem ér a fény, hét tenger vizében ül mozdulatlan egy  
 forró halmon a madárkirály, s körötte úszik három piros  
 hal, madárfejük, madárszárnyuk van. Az első ébred csalfa  
 lángban, elhiteti, hogy szállhatok, a második száll gyors  
 vizekben, elem hozza, amit itt hagyok, a harmadik jó  
 dühös szélből, és tudom, hogy már nem vagyok. Hét napon  
 át hallgatott a hét tenger vize, s hét nap után dühödt  
 árral felelt: Csalfa lángból nem ébred álom, dühös szélből  
 nem jó halál, nem változik vissza menyasszonyod, árva  
 leszel, madárvőlegény. És érezte Irijám, amint torkában  
 hétszer hét harag ébred, mikor Jonibének más éneket gondolt.*

Hét ezer évig ültél  
 egy forró kövön a víz alatt,  
 lábadnál incselkedett a friss víz,  
 gyűlöllek, gyűlöllek ezért.

Hét ezer évig ültél  
 egy hullámon a víz színén,  
 fejed körül enyhe szél szállt,  
 gyűlöllek, gyűlöllek ezért.

*Megrémült Jonibe, a madárkirály, hogy sosem változik  
 vissza Irijám. Hét napon át nevetett a hét tenger vize,  
 s véle nevetett a halak királynője, hét napon át dobálták  
 Jonibére a hullámokat. Fölemelte ekkor Jonibe a csillogó  
 kék követ az iszapból, lenyelte, és a kék kő meggyógyította  
 a hangját, hét nap múlva Jonibe énekelni kezdett:*

Vetettelek hét tűzbe,  
 és szóltam a víz alatti fákhhoz,  
 szőjék meg friss vízből  
 menyasszonyi ruhádat.

Holt fény ébredt,  
 éjből úsztunk az éjbe,  
 görgette étkét a tenger,  
 álmaink fák lombján élnek.

És lobbant a láng,  
 milyen szép a menyasszony,  
 alul úszott a hét vizek éje,  
 felül hét szem csillámlott.

*Megnyugodott a hét tenger vize Jonibe énekétől, és Irijám is érezte múlni torkából a haragot, felébredt benne a minden lény bensejében lakó király. És odaúszott Irijám Jonibéhez, és mondott neki három szót. Az első szóra olyan lett Jonibe, mint egy kődarab, a másodikra, mint egy vízbe esett faág, és a harmadik szóra olyan volt Jonibe, mint egy vonás az iszapban, alig lehetett látni a madárvőlegényt. És odaült mellé Irijám, nézte Jonibét hét napon át, és a hetedik napon egy éneket gondolt:*

Álom-öbölben bárka lebeg,  
 szellő vagy,  
 tündérszoknyád lengeted.

Szerelem vizén bárka lebeg,  
 míg itt vagy,  
 nem süllyed soha el.

*Hallotta ezt a hét tenger vize, de nem sodorta el őket hét lelke hullámaival, együtt látták a gyászt és a szülést, a víz, a halmenyasszony és a madárvőlegény. Nem maradhatott tovább Jonibe és Irijám. Vetette őket a hét tenger vize hét tűzbe, de visszahulltak onnan, emelte őket a hét tenger vize hét égre, de visszaestek onnan, s végül kisodorta őket a partra, és befogadta őket a hét föld. És a föld színén hét éven át egy forró kővön aludt Irijám és Jonibe. Míg aludt, érezte a halmenyasszony, mint egy teknőckölyök, melle nő, és érezte álmában a madárvőlegény, mint egy tengericsikó, vesszeje nő. És lakatlan volt még a hét föld, a parti fővenyen semmi nyom, s bejebb néma az erdő.*

---

---

# Nádasdy Ádám Angol keringő

**J**a, képzeld, még nem is mondtam. A nagyszünetben szóltak, hogy a Bella néni akar velem beszélni, és menjek föl hozzá – mondta Dénes.

– A lánytornaterembe? – kérdezte Lajos, és aprót vihogott.

– Igen – mondta Dénes sértetten –, miért, hova?

– Bocs, mondd tovább.

– Különbén is, be kellett kopognom, és ő kijött. Elég ciki volt, mert a harmadikos srácok ott röhögtek mögöttem, hogy mi van, mi van, negyedikben már egyben van a tornaóra a lányokkal? Kurva pimaszok. Na szóval, azt mondta a Bella, hogy ő ilyen hogyszívják, szóval művészi torna-tanfolyamot indít a csajoknak, pénzért, és kell neki zongorakísérő, és hogy hallotta, hogy én tanultam dzsessz-zongorát.

– És?

– Kedd és péntek lenne, óránként tíz forint, és rögtön fizet. Na de hát csak nem képzeled, hogy odaülök neki.

– Vállald el, te állat – mondta Lajos. – Tíz forint óránként!

– Nem kell – mondta Dénes. – Pont ennyi zsebpénzt kapok egy héten, nagyon jól megvagyok velem, sőt megvagyunk, mert még neked is... – Elharapta a végét. Főlemelte az ujját, és Lajos homlokából kismította azt a hajtincset, ami mindig belógott a szeme elé. – Pulikutya – mondta.

– Ne pulikutyázz, bazmeg – mondta Lajos, – és ne nyúlj hozzám. Most arra vagy olyan nagy, hogy kifizetted a fagyaltot? – Kotorászni kezdett a zsebében. – Tessék, megadom a két forintodat.

– Lajos, ne csináld!... És hadd nyúljak hozzád.

– Na jó, nyúlj hozzám. De ne olyan feltűnően.

Az alsó rakparton ültek, a budai oldalon, a Halász utca magasságában, ahol fönt azok a nagy gesztenyefák vannak. Éppen a Kossuth híd bontása folyt, azt figyelték. Sokszor kijöttek sulis után, bámulták a vizet, szorosán egymás mellett ültek. Itt legalább nem kellett mondat közben elhallgatni, ha bejött egy nagymama vagy hűg. Néha az ölükön átvetett kabát alatt fogták egymás kezét, néha egymás haját vagy gallérját igazgatták, egyszer Lajosnak el is sült a farka a nadrágjában egy ilyen gallérigazgatás során, elvörösödött, szégyellte magát, mint egy gyerek, Dénes vigasztalta és mulatott rajta, és irigyelte, neki csak a fantáziája volt nagyobb, a testét nem tudta így kiengedni, mint egy kismegszakítót, de Lajos csak feszengett, szeretett volna megmosdani, végül fogta magát, és hazament, Dénest meg otthagya teljesen felizgatva és összezavarodva.

– Megvehetnénk belőle az erősítőt – mondta Lajos. Egy-két hónap alatt összejönne. Óránként tíz, az heti húsz, az havi nyolcvan.

– Kilencven – javította ki Dénes, – ugyanis egy hónapban négy egész...

– Hagyjál békén, kérlek, és ne javíts ki állandóan. Már annyiszor tisztáztuk, hogy nem érdekel a nagy eszed, mert ha valaki –

– Szeretsz? – kérdezte Dénes.

– Ezzel ez nincs megoldva – mondta Lajos. – Különbén is, vedd már tudomásul, hogy két fiú között nincs olyan, hogy szerelem. Folyton ezzel jössz. Szerelem! Ahhoz egy fiú kell meg egy lány. Jó, parancsolj, akkor most melyikünk a lány?

Dénes hallgatott. – Én fiú vagyok – mondta aztán.

– Én is – mondta Lajos.

– Hát ezt megbeszéltük – mondta Dénes.

Lajos maga elé nézett. – De azért... szívesen csinálom veled – morogta.

– Én is veled – mondta Dénes. – Szívesebben, mint a csajokkal.

– Mit dumálsz, még nem is voltál nővel. „Csajokkal”, aszongya, többes számban. Azt se tudod, milyen... Azért a pina, Déneském, az csak pina!

– Akkor menj innen, mit ülsz itt velem, és minek jársz velem... a Duna-partra és... – Elszorult a tor-  
ka, és különben se tudta, milyen szóval folytassa.

– Mert jó veled – mondta Lajos, és megfogta Dénes könyökét. A keze izzadt volt és erős. – De a pina  
akkor is pina. Akkor is, ha egy hónapban négy-egész-huszonkilenc-százalék hét van, te nagyokos eminens.

– Szádad, nem százalék.

– Dénes, téged egyáltalán nem érdekelnek a nők? – kérdezte Lajos.

– Nem. Engem te érdekel.

– Hát te hülye vagy. Ez nem ilyen egyszerű. Mit tudod te tizennyolc éves korodban, hogy mi lesz be-  
lőled.

Azt én is szeretném tudni, gondolta Dénes, de nem szólt semmit. Erről itt nem lehetett beszélni. Egy-  
általán, erről sehol se lehetett beszélni. Hogy mi lesz aztán. Érettségi után. Majd egyszer beszélnek erről,  
egy nyugodt pillanatban.

– Na jó, elvállalom. De nem fogtok kiröhögni?

– Én biztos nem. A többiek se. Miért? Irigyelni fogunk. Nézheted a csajokat.

– És megvesszük az erősítőt?

– Meg.

– Megcsókolhatlak?

– Meg.

A „csók” itt a Duna-parton csak egy villanásnyi száj-összeérintés volt, előrehajolva, mintha egymás  
cipőfűzőjét akarták volna megkötni, vagy egy érdekes kavicsot akartak volna egyszerre fölkapni. Azért  
igenis merészség kellett hozzá.

**K**edden háromkor volt az első művészi torna-óra. Dénes pontban három óraker-  
kopogott a lánytornaterem ajtaján, Bella néni hátraszólt az öltözőbe: „Kész vagytok, lányok? Jöhet a kísérő  
úr?” Egy-két lány visított, hogy „nem!”, várni kellett, Dénes kint toporgott, rühellte. Amúgy sem igen  
akart hencegni az új munkájával, de persze elterjedt a dolog, a Bella elmondta a csajoknak, a csajok a fi-  
úknak, már az osztályfőnök is tudta, aki hamiskásan megropogtatta Dénes vállát a lépcsőn: „Aztán csak  
nyomjad a pedált, Dénes!” – mondta.

Végre kinyílt az ajtó, Dénes beléphetett. Járt már, persze, a lánytornateremben, nyáron, mikor üres  
volt, meg talán heccből is beszaladtak egyszer-kétszer elsős korukban, de aztán ezt az ember abbahagyja,  
gyermeteg hülyeség. Nőszag volt. Leült a zongorához, Bella néni hadrendbe állította a lányokat, valamit  
magyarázott a művészet és torna összefüggéseiről, az új testkultúráról (le kellene fogynom, jutott eszébe  
Dénesnek), hulahoppkarikákat osztott szét, és kiadta a vezényszót: angol keringő!

Dénes játszani kezdte a „Nyolcvan nap alatt a Föld körül”-t, a csajok mindenféle mozdulatokat végez-  
tek, és alakzatokat vettek föl, le kellett állni, majd újra indulni, meg megint újra, meg onnan hogy „pá-  
pámmm”, nem volt nehéz munka, csak nagyon kellett figyelni, annyira, hogy föl se emelte a szemét a bil-  
lentyűkről egész óra alatt. Négykor Bella néni azt mondta: mára végeztünk, elővette a bukszáját, és áta-  
dott egy igazi zöldhasú tízest Dénesnek. A lányok vártak. Dénes fogta a kottáit, és a lányok sorfala között  
kivonult, kezével csókot hintve feléjük, ők vihogtak és tapsoltak, és azt kiabálták: bravó, bravó.

Lassan ment lefelé a lépcsőn, üres volt a lépcsőház. Lenézett a korlátok között, és a földszinten egy  
villanásra meglátta Lajost, amint ment le az alagsorba. Megismerte a vállát, a feje búbját. Lajos magas volt  
és sovány, fürtös fekete haja volt és nagyon fehér bőre, amin már egy nap leforgása alatt kékesen kiütke-  
zött a borosta. Naponta kellett borotválkoznia, bajuszt is akart növeszteni, de ezt Dénes kerek perec meg-  
tiltotta neki, Lajos maga se tudta, miért engedelmeskedik, végül is felnőtt ember, kinek képzeletét Dé-  
nes, hogy mindenbe belepofázik. Dénesnek jobb alakja volt, széles válla, izmos combjai, egészen jóképű  
srác lett volna, csak kicsit alacsony volt, és a haja jellegtelen keseszőke. A Lajos most persze azt hiszi,  
hogy ő is le fog jönni az alagsorba, a kazánház előtti kis folyosóra, ott szoktak cigizni tanítás közben meg  
után, néha kicsit fogdosták egymást, arrafelé csak a fűtő járt meg a politechnikatanár, akik jóindulatú cin-  
kossággal vették, hogy két negyedikes srác ott dohányzik. Mindenki dohányzott, még a lányosztályok is, a  
Martin Tomi egyszer meg is kérdezte: „Mit bújtok úgy el a pincébe azért a nyavalyás cigiért, itt fön-  
n a vé-  
cében is elszívhatnátok, úgyse szól ezért már senki.” Hát a dohányzásért nem is, gondolta Dénes, de a  
buziságért...? Mert ez sajnos az, akárhogy is nézzük, akármilyen ronda szó, és akármennyire megtiltotta is  
Lajos, hogy ezt még egyszer ki merje mondani.

Nem fogok utánamenni, gondolta, nem beszéltek meg, felőlem álldogáljon a sötétben, különben is mi- nek van még itt, miért nem ment haza, este úgyis följöhet, ha akar, mit ólálkodik itten. Ugyanabban a ház- ban laktak, Lajosék eggyel lejjebb, Dénes kisszobájának a körgangra nyílt az ablaka, át lehetett lépni az ab- lakpárkányon, ott jött be esténként Lajos azzal a hosszú lábával, mikor már Déneséknél mindenki lefeküdt aludni. Dénes olyankor a sötétben ült a rongyos öreg fotelban, és várta a kaparászt, aztán pattant is föl, és nyitotta az ablakot, és mire Lajos a szobában volt, már úgy kívánta, hogy meg se bírt szólalni. Nem is volt sok, amit mondhatott volna, Lajos mindenre húzta a száját, hogy nyálás meg romantikus meg nekem ne ud- varolj, menj a lányokhoz, ha szépeket akarsz mondani. Így aztán csak a bőre beszélt, meg a keze, meg az ölelő karjai, és tudta, hallotta, hogy a Lajos bőre se mond mást, mint az övé, és *unisono* énekelnek a kezek.

Ma még enyhe volt az őszi este, nyitva volt az ablak, Lajos egyszer csak ott állt a szobában.

– Na, mi volt? – suttozta.

– Hol? – kérdezte Dénes.

– Hol, te hülye, hát a művészi tornán. Vártalak utána a kazánháznál, azt hittem, lejössz. Hova lettél?

– Már benn is ült Dénes öleiben, az öreg fotelban, kellemesen fészkelődött. Így szoktak ülni, puszogni, egymás fülét nyalogatni, amíg az ágyra nem hevertek, ennyi volt a berendezés: egy nagy öreg fotel, az íróasztal meg az ágy.

– Ja? Semmi. Angol keringőt kellett játszani végig, csak az volt a nehéz, hogy sokszor taktus közben kellett...

– Ne ökörködj már, Dénes! A csajokról beszélj!

– Hát, szépek. Vagyis hát van köztük szép. És tényleg érdekesek ezek a gyakorlatok, ahogy a zene meg a mozgás...

– Melyiknek van a legjobb combja?

– Ööö... a Czeplédi Erzsinek. Olyan hosszú, és... bazmeg, Lajos, én nem tudom, nem néztem oda.

– Nem néztél oda?!

– Szóval nem úgy igazán. Örülök, ha a billentyűkön kiigazodom. Meg valahogy illetlenség is lenne, visszaélés a helyzettel. Nekem úgy kell tennem, mintha nem is látnám őket.

– Tiszta agyalágyult vagy. Más le se venné a szemét róluk, te meg... Azt hittem, most végre kipakolsz rendesen, ha már délután úgy eltűntél a francba.

– Ha beszélni akartál velem, miért nem vártál meg fönt, a lánytornaterem előtt?

– Majd ha megvesztem! Hogy rajtam is elkezdjenek röhögni! – Ahogy kimondta, rögtön meg is bán- ta, érezte, ahogy Dénes öle megfagy alatta. – Úgy értem, nem rajtad röhögnek, hanem az egész faramuci helyzeten. Hogy te bemehetsz, meg minden. Irigyelünk érte. Érted? Nem érted?

**D**énes hallgatott. Faramuci. Igen. Miért hitte, hogy nem fognak összevetni mögötte? Szerették az osztályban, jól focizott, erős gyerek volt, meg jó matekos is, segített, súgott. Még most is sokat hülyéskedtek együtt, de érezte, hogy kezd kilógni a fiúk közül, néha már nem tudja pontosan, miről beszélnek – azóta van ez, hogy a Lajossal úgy egymásba... nem is tudom. Hogy elkezdtek... Megköszörülte a torkát.

– Figyelj, Lajos, ha röhögtök, én otthagynom az egész kurva művészi tornát, és akkor nincs erősítő, meg semmi.

– Senki se röhög, csak én röhögök azon, hogy te, aki mindig okoskods, hogy így nem érdekelnek, meg úgy nem érdekelnek, pont te fogsz ki egy ilyen bulit, és látom az orrodon, hogy egész föl vagy ajzva a dologtól.

– Te csak ne láss semmit – mondta Dénes, különben is tök sötét volt, villanyt nem lehetett gyújtani, mert a gangról beláttak volna. – Talán te vagy följajzva, azóta csak erről beszélsz. Inkább csó... – Nem tud- ta folytatni, mert Lajos megcsókolta.

– A Czeplédi Erzi – mondta aztán Lajos –, az szerintem is nagyon jó nő. Fog ez menni, meglátod, rá fogsz kapni az ízére. Van neked szemed, lurkó. – Dénes imádta, ha Lajos lurkónak nevezi, ettől azonnal fölállt a farka, bárhol és bármikor, Lajos néha a villamoson kínozta azzal, hogy a szemébe nézett, és hal- kan, lassan azt mondta: „lurkó”, Dénes meg csak állt, kivörösödve és szédülve, de most nem örült igazán. Erzsit látta maga előtt, ahogy rámosolygott egy villanásnyira a művészi tornán, amikor észrevette, hogy Dénes nézi, és az is látszott, hogy Erzi nem bánja. Többet kell kukucskálni zongorázás közben, mert még az lesz, hogy fatökű vagyok, gondolta. Lajos már az ágyon ült, húzta maga felé Dénest. Dénes kigombolta a sliccét, de az esze másutt járt.

A következő óráig, péntekig, több fiú is odajött, hogy Dénes megnézné-e ezt vagy azt a csajt, milyen az alakja, hogy mozog, szőrös-e a combja ott belül, amikor szétrakja, meg ilyesmiket. Dénes komoly arccal fogadta a megbízásokat, jó, megnézzük, megnézzük, mondta, bár én ugye nem csak azért vagyok ott, a bilentyűket is kell nézni, fiacskám. Lajos is folyton szóba hozta a dolgot, meg hogy milyen kár, hogy gitárkíséretre nincs szükségük, meg hogy Dénes vallja be, hogy őrá már nem is néz úgy, mint azelőtt. Egyébként nem jött föl Déneshez se szerdán, se csütörtökön este, beletemetkezett valami regénybe.

Péntek délután Dénes pár perc késéssel ment, ne kelljen kint toporognia. Ment minden, mint a karkacsapás. Bella néni csúnya volt és öreg, de jópofa nő volt, és volt stílusa. Mély, kidohányzott hangon beszélt, nagyokat nevetett. Lehet, hogy a lányokat szereti? Dénes megrögtta magát, hogy a Bella néni tűnik, ahelyett, hogy a csajokat stírólné. Összeszedte magát, és gondos beosztással nézte a lányokat zongorázás közben, se túl sokat, se túl keveset. Szerette a lánytársaságot, jól érezte magát köztük, talán jobban is, mint a fiúk között, olykor azt is észrevette, hogy tetszik ennek vagy annak a lánynak, de az ilyesmi elől mindig kitért. Volt a lányokban valami otthonos, valami veszélytelen, valami meghitt. Ezt érezte itt is, a lánytornateremben. Levetette a zakóját, kényelmesebben elhelyezkedett: most vette észre, hogy addig úgy ült, mintha nyársat nyelt volna. A lányok se pillogtak már annyit rá, mint a múltkor, nyilván rájöttek, hogy ártalmatlan. Nagy kedvvel zongorázott tovább, még cifrázta is, Bella néni nevetett, hogy ezt majd elég a bemutatón.

Megunta a „Nyolcvan nap”-ot, úgyhogy áttért a Gyertyafény-keringőre. „Jut még eszedbe, kedvesem, a boldog ifjúság.” Ezt énekelték Lajos születésnapján, májusban, az 58-as villamoson jöttek le a Zugligetből éjjel, már be voltak rúgva, nem volt más utas, kínálták a borral a kalauzt is, de az csak mosolygott. Átkarolták egymás vállát, Lajos akkor mondta először, hogy „lurkó”, és csókolóztak, amikor kiment a kalauz, bár a peronról alighanem figyelte őket, kiment-bejött, mint aki kísérletezik. Dénes is szerette volna Lajost becézni, mindenféle nevekkkel földíszíteni, de neki csak olyan lányos dolgok jutottak eszébe, hogy „édesem”, „virágszálam”, meg „picim”, Lajos ebből nem kért. Aztán egyszer, az ágyban, mikor már túlcserdült a szíve, és nem bírta ki, hogy ne mondjon valamit, azt suttogta neki: „szaros Lajos!”. Meg is ijedt, hogy mit mondott, de Lajos boldog mosollyal nézett rá, és még jobban markolta. Szóval ez a férfias becézés, gondolta Dénes, de azóta is röstellte, hogy ilyen baromság csúszott ki a száján. Hirtelen felocsúdott: Bella néni erőlyesen kopogott a zongorafedélen. „Kísérő úr, nem hallja, hogy elég?!! Hol jár az esze?” Dénes elvörösödve hagyta abba a zenélést. A lányok már pihenjben álltak, vigyorogtak. Ártalmatlan, újra ez a szó jutott eszébe, és most nagyon rossz szónak tűnt. Ártalmatlan az, aki ki-be járhat, ahol másnak tilos a bemenet. Viszi-hozza a férfiak üzeneteit. Mint a háremben a... Na nem. Nem csinálom tovább. Bólintott, mint aki végzett valakivel, a csúnya Sztrókay Rózi meg, akire épp ránézett, azt hitte, pozitív eredménnyel végződött a megfigyelés.

Óra után lement a kazánházba, hogy megmondja Lajosnak: abbahagyja a zongorakísérést, de nem találta. A fagyaltosnál se volt, a többiek se látták, nyilván hazament. Otthon becsöngetett Lajoshoz, valahogy meg akarta előzni, hogy följöjjön, és vett egy nagy levegőt, de végül nem mondott el neki semmit. Egy órán át locsogott, mint a vízfolyás, mindenféléről, kicsit a művészi tornáról is, aztán fölment haza, mert tanulnia kellett.

Másnap, szombaton, az első szünetben a folyosón Dénes köré gyűltek a fiúk, izgatott várakozással bökdösték: na, mondjad már! Mondjad!

– Kivel kezdjem? – kérdezte fontoskodva Dénes. Lajos is ott volt, kiflit evett.

– A Soós Klárral! – harsogta Martin Tomi. – Azt én annyira csípem.

– Klári nem rossz – mondta Dénes –, hegyes cicci, hajlékony lábak, csak sajnos hézag van a combjai között, át lehet látni közte, amikor áll. Azt én nem szeretem; szerintem egy nő combjai legyenek teltek, és simuljanak össze.

– Henrietta? – kérdezte egy másik srác.

– Tömör gyönyör – nyilatkozott Dénes –, nem klasszikus szép alakú nő, de nagyon szexepiles. Széles csípője van, nagy segg, minden. Jól mozog az a csaj. – Sóhajtott. – Egyáltalán, apám, már azt se tudom, hova néztek, az a sok nőstény teljesen elveszi az eszemet.

– És a Czeglédi Erzsébet? – kérdezte Lajos. – Arról mesélj. Mit nem adnék, ha láthatnám dresszben, ahogy lemegy spárgába, és szépen leteszi a punciját a parkettre.

– Háát... – mondta Dénes zavartan.

– Vagy azt magadnak szemelted ki, fütykös? Azért vagy ilyen szemérmes, mi? – Lajos hangja furcsán csengett, szinte fémesen. – Figyelitek? Alamuszi macska nagyot ugrik!

Dénes nyelt egyet. – Ami igaz, az igaz – mondta –, azon a lányon úgy rajta felejtettem a szemem, hogy a végén azt se tudtam, hány negyedben van az angol keringő. Az a vékony derék! – Lajos szemét ke-reste, megpróbált a pillantása mögé hatolni, de hiába.

– Beszárás, Dénes – mondta Martin Tomi –, még a végén beismered, hogy te is be tudsz gerjedni? Te, a nagy diszkrét? Már azt hittük, te csak a Lajossal tárgyalod meg a nőügyeidet.

– A Lajossal? – nézett Dénes. – Mi nem szoktunk a nőkről beszélgetni.

– Hát? – röhögte el magát a kis Czeller Imre. – Talán a fiúkról szoktatok beszélgetni?

Kitört a vihogás.

– Nagyfokú a barátság, ez tény, ez tény – bólogatott Martin Tomi. – Szóval, hogy van ez, Dénes? Nekünk bevallhatod, ha őszinte emberbaráti érzelmek fűznek a Lajoskához.

– Tűnjetek a sunyiba – mondta Dénes. – Hamarabb basznám meg a Bella nénit, mint hogy ez a buzi hozzám érjen – és Lajos felé bökött a hüvelykujjával. Czeller Imre elismerőleg füttyentett.

Lajos összeszorított szájjal állt egy pillanatig, aztán sarkon fordult, és elment. Dénes tovább részletezte a fiúknak, hogy melyik lánynak mik a jó és rossz tulajdonságai, szigorúan anatómiai-lag persze, míg be nem csöngettek. Lajos már a helyén ült, mikor bementek, valakivel beszélgetett, nevetgált. Dénesre rá se nézett a nap hátralévő részében, suli után pedig olyan nyílegyenesen vette a táskáját, és ment ki az iskolából, hogy Dénes nem mert még a nyomába se szegődni. Aztán csak hazakecmergett valahogy, leült a rongyos fotelba, és nézte a plafont.

Szombat délután rég ült így egyedül, itthon. Mindig szoktak valamit csinálni. Zenélni. Nagyokat barangolni a Sasadi út felé. Vagy Duna-part. Hídbontás. Mozi. Most mi lesz? Kurvára túllőtt a célon. Mennyire megígérte Lajosnak, hogy azt a szót soha többé nem mondja ki. Kettesben se, bizalmasan se, szeretettel se. Pedig ha valakire, hát először saját magára kellett volna rámondani. Sőt: eunuch. Akinek számolgatnia kell magában, hogy eleget nézi-e a csajokat. Jó, hogy nem strigulázza. Lajos legalább egy normális férfi. Igaz, hogy már egy jó féltre, azóta, hogy ennyire összekerültek, Lajos se volt nővel, de azt megelőzően három nővel is lefeküdt, úgyhogy nála ez csak átmeneti, majd minden visszazökken a rendes kerékvágásba.

Nem bírta tovább. Fölvette a cipőjét, és egy papírra ráírta: „Lurkó!!!!” Összehajtotta, és lement Lajosékhoz. A hűg nyitott ajtót, zavartan nézett, mint aki fél, hogy megkérdezik: itthon van-e a Lajos. Dénes nem kérdezte meg. Odaadta a cédulát, hogy adja oda a Lajosnak. Aztán visszament, és visszaült a rongyos fotelba. Egy óra, kettő is eltelhetett. A nyitott ablakból egyszer csak Lajos hangját hallotta: Nem vagyok lurkó! – és mielőtt Dénes odanézhethetett volna, fejen találta egy papírgombóc. Aztán csend. Dénes föltápászkodott, kikotorta a sarokból a gombócot, kisimította: az ő levele volt. Hát ennyi.

Most már juszt se hagyja abba a zongorakísérést, gondolta. Eunuch, hát eunuch. A lányok bizony isten kedvesebbek, mint a fiúk, és az öreg Bella nagyon is jó fej. Igaz, igaz, tegnap elhatározta, hogy nem csinálja tovább, hogy le van szarva az erősítő, hogy ez a hülye művészitorna nem ér meg annyit. De most már juszt se hagyja abba. És lesz pénze. Hogy minek? Mihez? A zongorához...? Az erősítő a Lajos trombosgitárjához kellett volna. „Volna...” Most először öntötte el a mély, tehetetlen keserűség.

Órákig ült ott, háttal az ablaknak, a nagyanyja egyszer-kétszer benézett, hogy nem kér-e enni, meg hogy segítsen valami villanyt becsavarni, de meg se mozdult. Besötétedett, végül szuroksötétben ült ott. Még ahhoz se volt ereje, hogy fölálljon az ablakot becsukni, pedig már fázott. Egy szennyes gatyát vágott az ablakhoz, attól kicsit beljebb csukódott.

El is bóbiskolhatott, mert arra riadt föl, hogy valaki áll mellette. Lajos volt. Dénes fölkiáltott ijedében:

– Ne, Lajos, ne bánts! – Karját védekezőleg a feje fölé tartotta.

– Nem bántlak. Csak azért jöttem, hogy megmondjam, hogy igazad volt. Buzi vagyok. – És már lépett is ki az ablakon. Dénes utánaugrott, még el tudta kapni a bal bokáját, annál fogva húzta vissza a szobába. Lajos beverte az állát az ablakpárkányba.

– Én meg szeretlek – suttozta Dénes. – Szerelmes vagyok beléd. Mint fiú a lányba. Érted?

– Mint fiú a fiúba, te seggfej.

– Szaros Lajos.

– Mézes Dénes.

---

---

# Párniczky Mihály

## A LÉPÉS

kész röhej oppardon enyhén szokatlan  
hogy egy negyvenhat éves ember ki az idén  
nagyapa lesz... de hát jobb későn mint  
soha... így született? mióta tudja?  
és nem zavarta eddig?  
engem nem sőt és bár elég rég óta  
tudom most láttam kényszerítőnek idejét  
a „minden mindegy” spekulációt  
nem értelemmel felülbírálva

az adatok: Szövetség (vagy stílusosabban  
Ószövetség utca) hetedik kerület (hogy  
„te magad légy” lásd Esterházytál:  
„csinálj engem szabadra”) kórház  
urológia (körkörös szűkület)

most már minden világos azazhogy  
mondjuk neked igen hogy elnéző  
mosollyal („miből gondoltad hogy ezen  
múlik”) kezelj és üss – nem bírsz – sebet  
mint látod én készültem csak túl friss még  
a dolog nem látom a végét nem emlékszem  
az elejére sem: maga a lábam vitt-e  
vagy a kockának álcázott sulykot megfontoltan  
vetettem el egyszóval okok és célok  
(voltak-e? mit tudom én) zűrzavarában  
újfent csak a „működés” egyetlen fázisát  
fülöncsípendő telik rögzítenem  
a katyvasztól magát a katyvaszt

most már – utólag – értelmezhető egészzé  
 ugranak egybe jósjelek és akkor még másképpen  
 sem igazán megértett – rész szerint magam-írta –  
 mondatok: „másképpen fogsz szeretni” – másképpen  
 szeretek (általánosságban bár és inkább  
 elméletileg) hónapok óta mintha megértettem  
 volna egy másnak oly nyilvánvalót hogy szóra  
 sem érdemes illetve amit mondtam róla  
 az jól volt mondva mint a „quod dixi  
 dixi” csak fel nem fogtam amint Pilátus  
 szintúgy fel nem foghatta no és a  
 felpattanó Könyvet: „ne úgy legyen ahogyan  
 én akarom” – ezt az idézetet mindeddig  
 azzal ütöttem el hogy „mit tudom én  
 te hogyan akarod – jóságod bizalmát  
 megelőlegezem magam jóságát bízd rám”

de átérezve és tevőleg – hol van az még?  
 prolongált kölyökségem minden bizonynyal  
 elő-előkerül még majd egy-egy  
 mentális rövidzárban vagy flesbekben  
 hogy vége szakadt: ez az értelme  
 feltétlen megvan az „áldozatnak”  
 igaz: szakralitásnak majd minden elemét  
 nélkülözte a „rítus” melyben  
 – ha tetszik ha nem – a Teremtővel  
 a szövetséget érvényesen megkötöttem

(kedves Keresztanyám ki a dolog anyagi részét  
 titoktartást fogadva álltad teljék kedved  
 ebben az át nem gondolt álszent záradékban:  
 ha tanítványként tágra nyílt szemekkel  
 megkérdeném: „hát hogyan lehetséges mindez?”  
 szóval sem kéne válaszolnod: ott és akkor  
 ama másik rítusnál – az új és örök  
 szövetségénél – te tartottál)

---

---

# Ödön von Horváth Mamuci halála

**A** Hannes Moser felesége megszökött az urától. Egész nap nem szólt semmit, este pedig eltűnt. Látták őt, amint az állomáson állt és várta a vonatot, amely a városba tart. Ez volt az egyetlen, amit Hannesnek sikerült megtudnia.

Nem azért szökött meg, mintha az egy másik nőbe szeretett volna bele, nem is azért, mintha ő szeretett volna bele egy másik férfiba. Az ura játékos sem volt – szolid ember, ahogy mondani szokás. A nő elhagyta kicsi gyermekét és elment. Félig-meddig fejvesztetten. Asszony volt, sápadt, lesoványodott, zsíros hajú és savanykás szagú, de szép nagy, sötét szeme volt, tele féltékenységgel. És azután mindig befelé tekintett, mintha elnyomottnak érezné magát, mintha mindig azt gondolná, Istenem, édes Istenem, hiszen én az élet árnyékos oldalán élek. Ám nem volt bátorsága, hogy levonja a következtetéseket – hiányzott a mérésége, mert felismerését nem tudta tisztán formába önteni.

Az okot, amiért most elment, Mamuci szolgáltatta. Azóta nevezték Mamucinak az ura anyját, mióta a gyerek – ugyan még nem született meg, de – már útban volt. Az öregasszony együtt lakott a két fiattal, s a legnagyobb életerőnek örvendett. Hetven éve ellenére ő volt a hangadó: nem kiabálva, nem parancsolva, de örök figyelmet követelve, és attól a dühtől vezérelve, hogy megadják neki a figyelmet, telve gonossággal és bosszúsan. Nem tudta elviselni a gondolatot, hogy neki valamit is ajándékozzanak. Szívta a fiatalok vérért, minden erejüket magába szívta. Emellett futott vasárnap a templomba, de a papra is szidalmakat szórt. Senkivel nem volt képes összeférni.

Ó, de Mamuci igen békésnek is tudta mutatni magát. Mindenki dicsérte, aki nem ismerte közelebbről. Amikor egy napon, egy meleg késő őszi napon a házacska kertjében ült egy padon és kötögetett – hébe-hóba eltűnődött, a távolba tekintett – egy könyvben olvasott. És ha a lapok között egy rózsát talált, mint Andersen meséjében a nagymama, ő is úgy gondolkodott el – de elfogta az élet iránti harag, a gyűlölet, mert hogy az letelt. Gyűlölte az életet, a fiatalságot, bennük látta halálát, és elnézéssel, jósággal teli mosolya gyengeségből fakadt. Jósága hazug volt, gyűlölete valódi.

**F**iának feleségében a riválist látta, a nőt. Undorodott annak asszonyiságától, melletől, fiatalságától! Gyűlöletet érzett a kettős ágy iránt. Azok ketten egyik este elmentek hazulról, ő pedig egyedül üldögélt a szobában. Csoszogott ide-oda, s bement a hálószobába is. Állt az ajtóban, s arckifejezése oly iszonyúan eltorzult, úgy elcsúfult, hogy teljesen olyan lett, akár a fúria. Le-föl járkált ott bent és sötét gondolatokat forgatott fejében. Ott állt az ágy, az ő ágya – egykor ő feküdt ebben az ágyban, még ismeri az egész szobát, a képeket, mindent –, de most hátul a kamrában kell laknia, s ott az ő ágyán fekszik a fiatalasszony hálóinge. Ott mosdik, ott hever a fogkefeje, a szekrényben a fehérneműi. Illata ott leng a szobában – és ő hol maradt? A kamrában!

Minden elmúlt, minden lejárt – az öregasszony bosszút lihegett a fiatalok ellen.

Amikor azok ketten hazaértek, érezték, hogy valaki volt a szobájukban, érezték az ellenséges levegőt, a sötét gondolatokat, de egyikük sem merészt egyetlen szót sem szólani, mert tudták, ki volt ott. Jó hangulatuk odalett – némán vetkőztek le.

---

Az írás *Grossmütterlein's Tod* címmel Ödön von Horváth *Gesammte Werke* Band 11. *Sportmärchen, andere Prosa und Verse* c. kötetében – Suhrkamp, Taschenbuch Verlag, 1988 – jelent meg.

Az asszony hirtelen leült az ágy szélére és halkán sírni kezdett. Az ura felfigyelt, pontosan tudta a választ. Tanácstalanul, bizonytalanul vetkőzött. Nézte felesége meghajlott hátát.

– Hát te meg minek sírsz? Már megint mi van veled? – kérdezte.

– Én ezt nem bírom tovább.

– Mit nem bírsz tovább? – förmedt rá a férfi. Anyja iránti dühe léggé foszlott, miközben feleségére zúdította azt. És jót tett neki, hogy ezt tehetze. – Fogd be végre a szád! Tudom én, mi van emögött, ez csak az anyám iránti gyűlölet! Ne uszíts többé ellene! Nálam ez nem használ! Engem támad, aki az anyámat támadja!

A nagymama egyenesen ült ágyában, és ördögi módon örült a civakodásnak. A falon keresztül hallgatózott. – Már rég csend volt, ő még egyenesen ült és hallgatózott. És örvendezett.

Az asszony halkán sírdogálva feküdt, a férfi pedig arra gondolt, hogyan teremtsen elő a pénzt a két nőnek! Hirtelen eszébe jutott, és tisztán látta az összefüggést.

Csak gyűlölte az anyját és szeretett volna közeledni feleségéhez. Ez elhárította, mire úgy belécsípett, hogy kék folt támadt rajta. A férfi közben úgy az ajkába harapott, hogy kiserkent a vér. Az asszony halkán felnyögött és tovább sírt.

A következő napon a fiatalasszony elment, és nem jött vissza. Vártak rá az evéssel, s az öregasszony találgatta, hol csavaroghat már megint, s hogy az ő korában sokkal pontosabbnak kéne lenni, és egyáltalán, mit kóricál éjjel erre-arra – de a férfi nem válaszolt. És ez megijesztette az öregasszonyt. Bizonytalanul érezte magát és haragudott, hogy nem mérgezhetheti a fiát. Ennyire közömbös lettem neki? – gondolta féltékenyen.

Az asszony nem jött többé haza, s Hannes megtudta, hogy a városba utazott, valószínűleg a nővéréhez. Kiment az állomásra – az öregasszony azt mondta: – Veled megyek. – Jól van! – szólt az. Az öregasszony szörnyen rosszul érezte magát, hiszen ő egyáltalán nem gondolt arra, hogy vele utazzék, ez csupán gyerekes gonoszság volt. De a férfi kitalálta a gondolatait, hogy legszívesebben otthon maradna, és határozottan s ellenállhatatlanul, ellentmondást nem tűrően kijelentette: – Velem jössz! A következő vonat egy óra múlva indul!

Egy óra múlva Hannes és Mamuci a pályaudvaron ült. Így a szabadban az öregasszony sokkal vénebbnek látszott, kisebbnek, töpörödtebbnek, akár egy törpe. Egy állomás melletti padon ültek. Langyos nyári éjszaka volt, s a távolban járt a szél. Látni lehetett a csillagokat, de a fél égbolt mély-fekete volt. Ott felhők fedték. És olykor-olykor könnyű szél suhant át a peron fölött. Az öregasszony úgy ült ott áll a alatt megkötött kalapkájában, mint egy álarcos gyermek. Irigységgel telve figyelt egy csapat gyereket, akik egy kutyával játszottak, s úgy nézett ki, mintha szinte velük akarna játszani. Alázattal pillantott a vasúti hivatalnok egyenruhájára, a sok számra és jelre, amelyeket nem tudott megfejteni. Keveset járt ki az utóbbi időben.

A vonat fél órát késett. Hannes lecsüggesztett fejvel ült ott, s merően nézte a talaj repedéseit.

– Huzat van – szólt hirtelen az öregasszony. A férfi nem válaszolt.

– Huzat van – ismételte az –, megborzongat engem. Ülünk csak át máshova.

– Mindenütt huzat van – felelte a férfi.

– De nekem itt túl szeles – rikácsolta az öregasszony – azt akarod, hogy tüdőgyulladást kapjak, hogy meghaljak?! Meghaljak?!!

A férfi felnézett és tekintetük találkozott. A halál, gondolta. Igen, a halál. Nekem jobb lenne! Az lenne a legjobb! Már rég el kellett volna takarodnod! A másik elszörnyedt az ő tekintetétől. – Huzat van – ismételte, s valami végtelenül fájdalmas volt a hangjában. Azt a pillantást még nem látta Hannesnél, még soha nem nézett így rá. – Hangjában kérés bujkált. Az asszony szólt belőle, az elnyomott asszony.

A férfi ülve maradt.

Az öregasszony azonban hirtelen felállt, ám a másik megragadta csuklóját és lenyomta. „Maradj! Nincs is huzat!” Széllökés lódult át az asszony felett, a közelben egy ablak csörrent.

Odalról figyelte a férfit. Nem sokat változott – így profilból. Az öregasszony búcsúzott. Hirtelen világosság gyúlt benne, akár egy haldoklóban. Mit totyog még itt és hátráltatja az élőket? Látta a fiát, amilyen még egészen kicsinek volt. Jelzőcsengő szólt.

– Hamarosan jönnie kell a vonatnak – szólalt meg hirtelen, halkán a férfi.

– Igen, hamarosan jönnie kell...

– Itt tényleg huzat van – mondta az – gyere, mama! Ülünk máshova!  
 – Nem, itt maradok. Nincs is huzat, fiam. Már nincs huzat... Aztán meg nem is akarok a városba menni. Hozd haza egyedül a feleségedet. Én nem akarok ott lenni. Hadd üljek még egy kicsit, mielőtt visszamegyek...

Befutott a vonat.

– Isten áldjon, mama! – mondta a férfi.

– Isten áldjon.

Még üldögélt a kis padon. Erősen fújta a szél. A vonat elindult. Ő még nézett a két vöröslő lámpa után. Még integetett a fia után.

Az állomás fényei kialudtak.

A nagymama halott. Csak rövid ideig volt beteg, meghült és tüdőgyulladás lépett fel. Hannes hazahozta a feleségét a városból s most együtt élnek. Nagymamának lassanként az árnya is eltűnt a házból, s amint a gyermek megszületett, semmi más nem maradt belőle, mint a fafeszület és az emlék.

Egy közömbös bánat.

Nem gyászolták meg a halálát, mivel öreg volt.

FORDÍTOTTA ERDÉLYI Z. JÁNOS



---

---

# Nelly Sachs

## ODADOBVA

*Odadobva  
a mélybe és mindig mélyebbre  
hol a legmélyebb?  
A hallgatás veritékében  
az elveszett lélek*

*Meghalni a legmélyebb.*

## KILÉP A KÖVEK KÖZÜL

*Kilép a kövek közül  
a Napot pajzsként maga elé tartva  
míg titkait négy szemközt gyökértelenül ömlő  
könnyei hirdetik  
mindenütt –  
Szíve kínjának oroszlánjait  
szabadon engedi  
hogy nyeljék el a Kain-jegyet  
mindenütt –  
míg a nyitott testvéresebek  
vérben áznak  
mindenütt.*

---

Leonie (Nelly) Sachs (1891–1970) Berlinben született asszimilálódott zsidó családból. A nácik elől Svédországba menekült. Ott élt és írt haláláig. Itt közölt versei a *Chöre nach der Mitternacht* (1944–45) és a *Teile dich Nacht* (1969) c. kötetéből valók.

## MILYEN BESZÉLŐ ÁGAK

*Milyen beszélő ágak  
az éjszaka ablakdeszkáján  
Milyen pusztába kiáltott  
jövendölések.  
Milyen jövőbelátó geológus  
olvassa a Föld felvágott ereit boncasztalán  
míg a század lelketlen bőrén  
végigpásztáz a csend.*

## EGY ÖKÖLCSAPÁS

*Egy ökölcsapás a sövény mögött  
ott fekszik  
elmennek mellette csak ennyi  
senki nem áll meg  
valamit mondani  
A jázmin nem változtatott illatot –*

FORDÍTOTTA SALLAY KORNÉLIA

# Tudás és tudatlanság

KARL RAIMUND POPPER

Elnök úr, Dékán úr, Hölgyeim és Uraim!

Először is szeretnék őszinte köszönetet mondani a Johann Wolfgang Goethe Egyetem Gazdaságtudományi Karának azért a nagy megtiszteltetésért, hogy kitüntetett a *Doctor rerum politicarum honoris causa* címmel. Most tehát én is elmondhatom Goethe szavaival:

*Magiszternek hívnak, sőt doktornak hívnak.*

Noha – mint Goethe Faustja – erősen kétlem, hogy megszolgáltam ezt a kitüntetést.

*Itt állok hát, én szegény bolond!  
S csak olyan okos vagyok, mint azelőtt...  
És látom, hogy semmit nem tudhatunk!  
Ettől akar elégni teljesen a szívem!*

Ezzel meg is érkeztem előadásom választott témájához, mely így hangzik: *Tudás és tudatlanság*.

Történetileg mutatom be a témát, s csupán dióhéjban. Szókratész tanítását állítom a középpontba, amelyet a legszébb filozófiai mű, Platón dialógusa tartalmaz: a *Szókratész védőbeszéde*.

## I.

A mű a védőbeszédet és az ítéletről szóló rövid tudósítást foglalja magában. A beszédet történetileg hitelesnek tartom.<sup>1</sup>

Szókratész elbeszéli, mennyire meglepődött, amikor hírt vett, hogy a delphi Jósda arra a vakmerő kérdésre: „Van-e, aki bölcsőbb, mint Szókratész?”, így válaszolt: „Nem, senki sem bölcsőbb nála.” „Amikor ezt meghallottam – mondja Szókratész –, azt kérdeztem magamtól: mit akarhat mondani ezzel az Isten? Hiszen tudom, hogy nem vagyok bölcs; sem nagyon nem vagyok az, sem kicsit nem vagyok az.” S mivel Szókratész nem tudta kiokumálni, mire utalhatott az Isten, úgy határozott: igyekszik megcáfolni az ítéletet. Elment tehát egy olyan emberhez, aki bölcs hírében állt – elment az egyik athéni államférfihoz, hogy tanuljon tőle. A látogatás eredményét Szókratész a következőképpen foglalja össze: „Ennél az embernél csak ugyan bölcsőbb vagyok. Valójában egyikünk sem tud sem-

mit. Ő azt hiszi, hogy tud valamit, de nem tud semmit. Én ugyan nem tudok semmit; de nem is képzelem, hogy tudnék valamit.” Miután beszélt a politikusokkal, elmegy a költökhöz. Hasonló eredménnyel jár. Aztán a kézműveseknél tesz látogatást. Nos, ők valóban tudnak olyasmit, amiről Szókratésznek fogalma sincs. Azonban azt hiszik, hogy sok más is tudnak, még a legfontosabbat is. Szókratész ekkor belátja: a kézművesek fennhéjázása is jócskán túlszárnyalja valódi tudásukat.

Így hát végül Szókratész a következőképpen magyarázza a delphi Jósda ítéletét: az Isten szemléletét semmit sem kívánt mondani Szókratészről; csak fölhasználta a nevét, hogy a következőt közölje: „Az a legbölcsebb az emberek között, aki – mint Szókratész – fölismeri, hogy a valóságban nem birtokolja a bölcsességet.”

## II.

Szókratésznek az a felismerése, hogy nem tudunk semmit – „Tudom, hogy nem tudok semmit, és azt is alig” –, ropant nagy jelentőségű. Soha pontosabban nem fogalmazta meg, mint épp a *Védőbeszéd*ben. Sokan mégsem vették komolyan; sokan vélték iróniának. Maga Platón végül (a *Gorgiaszban*) föladata a szókratészi tudatlanság tanát, s ezzel föladata a jellegzetes szókratészi tartást is: az intellektuális becsületesség iránti követelményt.

A szókratészi államférfiúi eszménynek kevés köze van a platóni tanításhoz. Olyan pont ez, melyet egy újdonsült *doctor rerum politicarum*nak különösen fontosnak kell tartania.

Mind Szókratész, mind Platón megfogalmazza azt az igényt, hogy az államférfi bölcs legyen. Ám ugyanaz a követelmény egészen mást jelent kettejüknél. Szókratésznál azt jelenti, hogy az államférfi sosem feledkezhet meg saját mélyes tudatlanságáról. Ez az intellektuális szerénység programja. „Ismerd meg önmagad!”, ez az ő számára annyit jelent: „Tudd, milyen keveset tudsz!”

Platón viszont azt a követelményt, hogy az államférfi legyen bölcs, a bölcsök uralmára, a szofokráciára irányuló követeléseként értelmezi. Csak a széles műveltségű dialektikus gondolkodó, a tanult filozófus képes uralkodni. Ez az érteleme a híres platóni követelésnek, hogy a filozófusoknak királyokká kell válniuk, a királyoknak pedig tökéletesen kiképzett filozófusokká. A filozófusokat megbabonázta ez a platóni követelés – a királyokat gyaníthatólag kevésbé.

Mindkét esetben tehát azt óhajtjuk, hogy az államférfi

<sup>1</sup>Előadás. Elhangzott 1979. június 8-án Frankfurt am Mainban, az Egyetem aulájában, a díszdoktori cím adományozása alkalmából.

bölcs legyen, de a két óhaj épp ellentétes egymással. Az intellektuális szerénység és az intellektuális gőg ellentéte ez, az bevallott esendőség és a szcientizmus ellentéte. Az első: annak elismerése, hogy minden tudásunk tévedésnek bizonyulhat. A második azt hangoztatja, hogy a tudást és a tudókat, a tudományt és a kutatókat, a bölcsességet és a bölcslet, a tanultságot és a tanult embert tekintély illeti meg.

Világosan látható ebből, hogy a tudás megítélése terén fennálló ellentét – egy ismeretelméleti ellentét – homlok egyenest ellenkező etikai-politikai célkitűzésekhez és követelésekhez vezethet.

### III.

Ezen a ponton szeretnék taglálni egy olyan ellenvetést, melyet az esendőség bevallásával szemben szoktak hangoztatni, de amely valójában – úgy tűnik – éppen az esendőség bevallása melletti érv.

Arra az ellenvetésre gondolok, hogy a tudás, szemben a vélekedéssel és a sejtéssel, lényegében autoritatív, valamint arra, hogy az általános nyelvhasználat támogatja a tudás autoritatív jellegének tételét. Eszerint a „tudom” kifejezést csak akkor használom nyelvi helyesen, ha az három dolgot tartalmaz: először is annak igazságát, amiről állítom, hogy tudom; másodsor annak bizonyosságát; és harmadszor az elégséges okok meglétét.

Efféle elemzéseket gyakran hallunk filozófiai viták során, és gyakran olvasunk filozófiai könyvekben. (Vö. W. T. Krug, *Fundamentalphilosophie*, 1818. 237.; J. F. Fries, *System der Logik*, 1837. 421.). Az elemzések valóban megmutatják, mit értünk „tudás”-on az általános nyelvhasználatban. A tudás klasszikus fogalma a tudott dolog igazságát és bizonyosságát foglalja magában, továbbá azt, hogy elégséges okunk van arra, hogy igaznak gondoljuk a dolgot.

Nos, Szókratész pontosan ezt a tudásfogalmat használja, amikor ezt mondja: „Tudom, hogy nem tudok semmit, és azt is alig!” És pontosan ezt a tudásfogalmat használja Goethe, amikor ezt mondatja Fausttal:

*És látom, hogy semmit nem tudhatunk!  
Ettől akar elégni teljesen a szívem!*

Tehát az esendőség hirdetői is ezt a klasszikus tudásfogalmat, az általános nyelvhasználatban gyökerező fogalmat használják, amikor hangsúlyozzák, hogy mindig tévedhetünk, s hogy ennél fogva, a „tudás” szó klasszikus értelmében, semmit vagy csak igen keveset tudhatunk, vagy ahogy Szókratész mondja, semmit nem tudhatunk „valóságosan”.

Mire gondolt Szókratész, amikor azt mondta, hogy semmit nem tudunk „valóságosan”, vagy – szó szerinti fordításban – „semmi szépet és jót”? (*Védőbeszéd*, 21 D.) Szókratész itt főleg az etikára gondolt. Esze ágában sem volt lehetetlennek nyilvánítani az etikai tudást, ellenkezőleg, megpróbálta megalapozni azt. Módszere kritikai volt: azt kritizálta, amit ő is, mások is bizonyosnak vélték. Ez a kritikai módszer vezette az esendőség tanához, és ahhoz a felismeréshez, hogy ő és mások igen messze járnak a tudástól az etika dolgaiban. Szókratész azonban mégis úttörő jelentőségű etikai gondolkodó. Tőle és kortársától, Démokritosztól származik ez a nagyszerű és fontos életelv: „Jobb méltánytalanságot szenvedni, mint méltánytalanságot elkövetni.”

## IV.

De térjünk vissza a *Védőbeszéd*hez. Amikor Szókratész azt mondja, hogy nemcsak ő, hanem mások sem tudnak semmit valóságosan, akkor talán a természetfilozófusokra célozott, azokra a nagy görög gondolkodókra, akiket ma preszokratikusoknak nevezünk, és természettudományunk előfutárainak tekintünk. Főleg Anaxagorászra célozhatott, akit meg is említ a *Védőbeszéd* egyik későbbi helyén, mellesleg vajmi kevésbé hízelgő módon; azt mondja ugyanis, hogy Anaxagorász műve, amelyet „elhibázottnak” (*atoposz*) ítélt, az athéni könyvkereskedőknél jó esetben akár egy drachmáért is megvehető (*Védőbeszéd*, 26 D). Platónnak egy másik művéből, a *Phaidónból* kiviláglik, hogy Szókratész keserűen csalódott Anaxagorász természetfilozófiájában, s általában a természetfilozófiában. Jó okunk van tehát feltételezni, hogy Szókratész – amikor azt mondta: „Tudom, hogy nem tudok semmit, és azt is alig” – arra a számtalan komoly, megoldatlan problémára gondolt, amely régóta foglalkoztatta őt; az etika és a politika problémáitól kezdve egészen a természetfilozófia kérdésköréig.

Semmi kétség, Szókratésznek nem sok köze van Goethe *Faustjához*. Azonban sejthetjük: a belátás, hogy nem tudunk semmit, az ő szívét is „égethette”, s hogy ő is, mint Faust, mélységesen szenvedett minden igazi tudós teljesíthetetlen vágyától. Arra a vágyra gondolok,

*Hogy megismerjem, mi tartja össze  
Legbensejében a világot.*

Habár a modern természettudomány mégiscsak kissé közelebb vitt bennünket ehhez az elérhetetlen célhoz. Azt kell kérdeznünk tehát, nem haladta-e meg a szókratészi tudatlanság álláspontját a modern természettudomány?

## V.

Newton gravitációs elmélete gyökeresen új helyzetet teremtett: úgy tekinthető, mint a Szókratész előtti görög természetfilozófusok kutatási programjának megvalósulása, 2000 esztendővel később. Maga Newton is talán ilyennek látta elméletét, amikor ezt választotta könyve címéül: *A természetfilozófia matematikai alapelvei*. Csoda volt ez, mely messze meghaladta az ókor legmerészebb álmait.

Descartes elméletét, melyet lassanként háttérbe szorított Newton természetfilozófiája, egyáltalán nem lehet összevetni Newtonéval. Descartes csak egészen bizonytalan minőségi magyarázattal szolgált a bolygók mozgásáról, és mégis ellentmondott olyan tényeknek, amelyeket akkor már régóta ismert a tudományos világ. Ennek az elméletnek egyik végzetes következtetése az volt, hogy a Naptól legtávolabb eső bolygók mozognak a leggyorsabban; ez ellenkezett nemcsak a megfigyelésekkel, hanem főleg Kepler harmadik törvényével.

Ezzel szemben Newton elmélete nemcsak magyarázta Kepler törvényeit, hanem helyesbítette is azokat, mint-hogy mérhető pontossággal megjósolta az e törvényektől való csekély eltéréseket.

## VI.

Newton teljesen új helyzetet teremtett. Egyedülálló intellektuális diadal volt ez. Az elméleti előrejelzések hihetetlen pontossággal igazolódtak. S miután (az Uránusz esetében) csakugyan bekövetkeztek a Newton által előrejelzett csekély eltérések, Adams és Leverrier a newtoni elmélet segítségével – épp ezen eltérések alapján – kiszámították egy új, ismeretlen bolygó helyzetét, melyet aztán Galle rögtön föl is fedezett. S Newton nemcsak az égitestek mozgását magyarázta meg, hanem a földi mechanikát, a mi földi mechanizmusaink mozgástörvényeit is.

Akkor úgy tűnt, valódi tudásról volt szó, igazi, biztos és elégséges okokkal megindokolt tudásról. Senki sem vonhatta kétségbe ezt.

Nos, a világnak feltűnően hosszú időre volt szüksége ahhoz, hogy felfogja az új intellektuális helyzetet. Csak néhányan vették észre, mi történt. Az egyik legnagyobb filozófus, David Hume sem értette meg, milyen nagy és milyen radikális lépés volt ez az emberi megismerés területén. És tartok tőle, hogy ezt sokan még ma sem fogják föl egészen.

## VII.

Immanuel Kant felfogta. Miután Hume a szkepticizmusra térítette őt, Kant meglátta ennek az újfajta tudásnak elmentmondásos, csaknem ésszel dacoló jellegét. Azt kérdezte magától: hogyan lehetséges ez egyáltalán, ez az új newtoni természettudomány?

Ez a kérdés (és Kant válasza) áll *A tiszta ész kritikájának* középpontjában; ez a könyv központi kérdése. Kant azt kérdezte:

*Hogyan lehetséges tiszta matematika?*

és

*Hogyan lehetséges tiszta természettudomány?*

Ezt írta:

„Minden tudománytól tehát, minthogy azok valóságosan adóttak, joggal kérdezzük: *hogyan lehetségesek*; mert azt, hogy lehetségesnek kell lenniük, valóságuk igazolja.”<sup>1</sup>

Érezzük itt Kant ámulatát; jogos ámulatát Newton elméletének láttán, melyet ő „tiszta természettudományként” jellemez.

Mindazokkal ellentétben, akiknek erről azonos véleménye volt, Kant belátta, hogy Newton elméletét nem a kísérleti vagy induktív módszer gyümölcseinek kell tekinteni, hanem az emberi gondolkodás, az emberi értelem eredményének.

Kant válasza erre a kérdésre: „Hogyan lehetséges tiszta természettudomány?”, így hangzott:

*Az értelem nem a természetből meríti törvényeit (a természeti törvényeket), hanem előírja azokat a természetnek.*

Más szóval: Newton törvényei nem kiolvashatóak a természetből, hanem Newton művei, értelmének termékei, az ő találmányai. Az emberi értelem találja föl a természet törvényeit.

Kantnak ezt a rendkívül eredeti ismeretelméleti álláspontját maga Kant nevezte kopernikuszi fordulatnak a tudáselmélet történetében. Newton tudománya – Kant szerint – klasszikus értelemben vett tudás volt: igazi, biztos és elégséges okokkal megindokolt tudás. És ez a tudás azért volt lehetséges, mert maga az emberi tapasztalat annak az aktív feldolgozásnak és értelmezésnek a terméke, amelynek révén megismerő apparátusunk, különösen értelmünk kiértékeli az észlelt adatokat.

Ez a kanti ismeretelmélet fontos és nagyrészt helytálló. Kant azonban tévedett, amikor azt hitte, hogy elméletével megválaszolta azt a kérdést: hogyan lehetséges tudás, tudás a klasszikus értelemben.

A tudománynak az igazi, biztos és elégséges okokkal megindokolt tudásról szóló klasszikus eszméje még ma is eleven. Csakhogy azt hatvan esztendővel ezelőtt meghaladta Einstein forradalma, az új gravitációs elmélet.

Ennek a forradalomnak az az eredménye (akár helyes, akár téves Einstein elmélete), hogy tudás klasszikus értelemben, biztos tudás, bizonyosság – nem létezik. *Meg kell elégednünk a feltételezett tudással* (Vermutungswissen).

## VIII.

Itt röviden ki kell térnünk a newtoni és einsteini gravitációs elméletek közötti logikai kapcsolatokra.

Newton elmélete és Einstein elmélete logikailag ellentétben áll egymással: a két elméletből levont következtetések nem összeegyeztethetők. Lehetetlen, hogy mindkét elmélet igaz legyen.

Mégis, a két elmélet a *közelítés* (Annäherung) viszonyában áll egymással: a tapasztalatilag ellenőrizhető következtetések közti eltérések olyan csekélyek, hogy a számtalan megfigyelt eset, mely Newton elméletét igazolja és megerősíti, egyúttal Einstein elméletét is igazolja és megerősíti.

Newton elmélete, mint már utaltam rá, tapasztalatilag ragyogóan megállta a helyét, azt mondhatjuk: optimálisan megállta. De Einstein elméletének felfedezése vagy kitalálása lehetetlenné teszi, hogy e ragyogóan megállt próbát alapul vegyük arra, hogy akárcsak az egyik elméletet is igaznak és bizonyosnak tekinthessük. Hiszen ugyanazok az okok amellet is szólhatnának, hogy a másik elméletet tekintjük igaznak és bizonyosnak. Az azonban logikailag lehetetlen, hogy két nem összeegyeztethető elmélet közül mindkettő igaz legyen.

Látjuk tehát, hogy lehetetlen klasszikus értelemben tudásnak tekintenünk akár a legragyogóbban bevált természettudományi elméleteket. A legjobban ellenőrzött és legjobban bevált természettudományi elméletek is csupán feltételezések, eredményes, sikeres sejtések, s arra vannak kárhóztatva, hogy örökké azok is maradjanak.

## IX.

A tudomány igazságkeresés. Nagyon is lehetséges, hogy némelyik elméletünk valóban helytálló. De mégha helytálló is, ezt soha nem tudhatjuk bizonyosan.

Olyan belátás ez, amelyet megszerzett már a költő és dalnok Xenophánész is, aki mintegy 100 esztendővel Szókratész, és 500 évvel Krisztus előtt ezt írta:

Biztos igazság nincs, soha nem is volt, és soha nem lesz:  
Istenek és dolgok szakadatlanul őrzik a titkot.  
Jönne habár egy, s hirdeténe, mi a teljes igazság,  
Tudni sosem tudná: megsejthetné csak a Mindent.

De Xenophanész már annak idején azt tanította, hogy az igazságkeresés terén igenis lehetséges haladás; ezt írja ugyanis:

Nem tüstént okosít ki az Ég ki-ki földi halandót:  
Aki keres, míg jár az idő, az ráel a jobbra.

Xenophanész két idézett töredékét a következő két tézissel is értelmezhetjük.

1. Igazságkritérium nem létezik; mégha elértük is az igazságot, ezt soha nem tudhatjuk bizonyosan.
2. Nem létezik racionális haladáskritérium az igazságkeresés terén; ezért nem létezik tudományos haladási kritérium sem.

Szeretném hinni, hogy ez a két tézis helytálló.

Nos azonban, miben áll a tudományos haladás racionális kritériuma az igazságkeresés terén; miben áll a feltevés és sejtések terén elért haladás kritériuma?

Válaszom így hangzik: A tudomány kritikai tevékenység. Kritikai szemmel ellenőrizzük feltevéseinket. Kritizáljuk azokat, hogy hibákra találjunk, s tesszük ezt abban a reményben, hogy kiküszöböljük a hibákat, s így közelebb jussunk az igazsághoz.

Akkor ítélünk jobbnak a másíknál egy feltevést – mondjuk, egy új feltevést –, ha az megfelel a következő három követelménynek. Először az új feltevésnek meg kell magyaráznia mindazokat a dolgokat, amelyeket a régi feltevés sikeresen magyarázott. Ez az első és legfontosabb vonás. Másodsor az új feltevésnek el kell kerülnie a régi-nek legalábbis néhány hibáját: azaz, ha lehetséges, meg kell állnia néhány olyan kritikai próbát, amelyet a régi feltevés nem állt meg. Harmadsor, ha lehetséges, meg kell magyaráznia olyan dolgokat, amelyeket a régi feltevés nem tudott magyarázni vagy előrejelezni.

Ez a tudományos haladás kritériuma. S főleg a természettudományokban egészen általánosan és gyakran öntudatlanul alkalmazzák is. Egy új feltevést csak akkor vesszünk komolyan, ha az legalábbis annyit eredményesen magyaráz, mint amennyit az elődje eredményesen magyarázott, és ha ezenkívül képes elkerülni a régi feltevés bizonyos hibáit, vagy új, ellenőrizhető előrejelzéseket tesz lehetővé.

## X.

Ezt a haladáskritériumot egyszerűen az igazsághoz való közeledés kritériumának is tekinthetjük. Hiszen ha egy feltevés megfelel a haladás kritériumának, s ezért kritikai próbáinkat legalább olyan eredményesen állja meg, mint elődje, akkor azt nem tekinthetjük véletlennek, és ha kritikai próbáinknak még jobban ellenáll, akkor feltételezhetjük, hogy közelebb áll az igazsághoz, mint elődje.

A tudomány célja tehát az igazság: a tudomány igazságkeresés. S mégha – mint Xenophanész mondta – soha nem tudhatjuk is, hogy elértük-e ezt a célt, mégis jó okunk van a feltevésre, hogy célunkhoz, az igazsághoz közelebb jutottunk, vagy hogy legalább – Einstein szavával – a helyes úton járunk.

## XI.

Befejezésül szeretnék még levonni néhány következtetést a fentiekből.

A tudatlanság szókratészi tézisének nagyon fontosnak tartom. Láttuk, hogy a newtoni természettudományt Kant a klasszikus tudásfogalom értelmében magyarázta. Ez a magyarázat Einstein óta lehetetlen. Ma már tudjuk, hogy a természettudományi értelemben vett legnagyobb tudás sem tudás a klasszikus értelemben, az általános nyelvhasználat értelmében. Ez a tény a tudásfogalom valóságos forradalmához vezet. A természettudományos értelemben vett tudás *feltételezett tudás* (Vermutungswissen), merész találgatás. Szókratésznek van tehát igaza, annak a roppant nagybecsülésnek ellenére, amellyel Kant Newton óriási teljesítményét értékelte. Találgatás ez a tudás, de olyan találgatás, amelyet racionális kritika fegyelmez.

Ez teszi kötelezővé a dogmatikus gondolkodás elleni harcot. Valamint ez teszi kötelezővé a legmélyebb intellektuális szerénységet. És főleg ez teszi szükségessé egy olyan egyszerű és nem felfuvalkodott nyelv használatát, amelyet ápolni minden értelmiséginek kötelessége.

Mindegyik nagy természettudós szerénység jellemezte. Newton valamennyiük nevében beszél, amikor ezt mondja: „Nem tudom, mit gondol rólam a világ. Én azt gondolom magamról: olyan gyermek vagyok, amelyik játszadozik a tengerparton. Elszórakoztam azzal, hogy néha kézbe vettem egy-egy kavicsot, amelyik simább volt a többinél, vagy egy csinosabb kagylót – de közben az igazság széles óceánja fekküdt a szemem előtt.” Einstein saját általános relativitáselméletét „egynapos légy”-nek nevezte (Eintagsfliege).

És mindegyik nagy természettudós tisztában volt azzal, hogy minden tudományos probléma megoldása rengeteg új, megoldatlan problémát eredményez. Minél többet tudunk a világról, annál tudatosabban, részletesebben és pontosabban ismerjük meg a még megoldatlan problémákat, annál jobban megszilárdul szókratészi, tudós tudatlanságunk. A tudományos kutatás csakugyan a legjobb módszer arra, hogy tájékozódjunk önmagunkról és tudatlanságunkról. Ez a módszer ahhoz a fontos felismeréshez vezet, hogy mi, emberek, nagyon különbözhetünk azon kicsinyiségek tekintetében, amelyekről esetleg ezt-azt tudunk. Végtelen tudatlanságunkat tekintve azonban mindannyian egyenlőek vagyunk.

## XII.

A szcientizmus vádja – tehát a természettudományos módszernek és eredményeinek tekintélybe vetett dogmatikus hiedelem vádja – ezért teljesen alaptalan, amikor a természettudomány kritikai módszere ellen vagy a nagy természettudósok ellen irányul, különösen a tudásfogalom ama átalakulása óta, melyet olyan embereknek köszönhetünk, mint Szókratész, Nicolaus Cusanus, Erasmus, Voltaire, Lessing, Goethe és Einstein. Goethe – mint minden nagy természettudós – a szcientizmus, a tekintélyelvűség ellenfele volt, és harcolt ellene, amidőn élesen bírálta Newton optikáját. Newton ellen felsorakoztatott érvei valójában nem helytállóak, de hát minden nagy természettudós hibázik olykor, és a Newton tekintélyén alapuló dogmatizmus elleni vitában Goethének alighanem a szcientizmus ellen hangoztatott vádja – tehát a dogmatizmus, a tekintélyelvű-

ség és a tudás fennhéjázó fitogtatásának vádja – sokkal inkább érvényes a tudásszociológia és a tudományszociológia művelőire, semmint áldozataikra, a nagy természettudósokra. Némelyek, akik a szcientizmus kritikusaként lépnek fel, valójában a természettudományok dogmatikus, ideologikus és tekintélyhajhász ellenfelei, akik ráadásul édeskeveset konyítanak a természettudományokhoz.

Mindenekelőtt nem tudják, hogy a természettudományok rendelkeznek a haladás objektív és nem ideologikus kritériumával: az igazság felé haladás kritériumával. Ez az egyszerű és racionális kritérium, amely uralja a természettudományok fejlődését Kopernikus, Galilei, Kepler és Newton óta, Pasteur és Claude Bernard óta. Ez a kritérium nem mindig alkalmazható. De a természettudósok (hacsak nem esnek áldozatul a divatnak, mint az kiváló tudósokkal is meg-megesik) többnyire biztonságosan és helyesen alkalmazzák, noha csak ritkán teljes tudatossággal. A társadalomtudományok területén a racionális kritérium

uralma sajnos sokkal kevésbé szilárd. Ezért törtek ránk divatos ideológiák, ezért uralják környezetünket nagy szavak, valamint az értelem és a természettudomány elleni gyűlölködés.

Goethe ismerte és elítélte ezt a tudományellenes ideológiát. Maga az ördög ólálkodik itt, aki csak arra vár, hogy e tudományellenes ideológia előtt letegyük a fegyvert. Goethe szavai, melyeket az ördög szájába ad, igencsak beszédeselek:

Vess csak meg értelmet és tudományt,  
Az ember legfőbb erejét...  
Máris enyém vagy, szőröstül-bőröstül.

Hölgyeim és Uraim, remélem, nem átkoznak meg, ha ez alkalommal az ördögnek hagyom az utolsó szót.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

## J E G Y Z E T E K

Lelőhely:

Karl Raimund Popper: *Auf der Suche nach einer besseren Welt. Vorträge und Aufsätze aus dreissig Jahren.* R. Piper GmbH & Co. München, 1984.

1. Hitelessége természetesen nem bizonyítható, azonban nyomós érvek szólnak mellette. Platón nyilván azt akarta, hogy művét tekintsék szavahihetőnek. A *Védőbeszéd* az ifjúkori művek közé tartozik, s megírásakor az események számos tanúja még életben volt. Mint mindegyik korai dialógusban (a *Gorgiasz*ig), Szókratész a *Védőbeszéd*ben is a gyakorlati példák

kal történő cáfolat módszerét alkalmazza (Elenkhosz: 21 B/C), és hangsúlyozza tudatlanságát.

2. A delphi Jósda ítélete szemléltomást szintén hiteles történeli. Khairephón, aki a kérdést a Jósda elé terjeszti, Szókratész ifjúkori barátja és csodálója: történeli személy, a Harminc Zsarnok ádáz ellenfele, aki a pireuszi csatában esik el. Testvérét Szókratész tanúként idézi; egyébként ő szintén jelen van a tárgyaláson. Miután Platón a demokrácia ellenfele volt, az is a hitelesség mellett szól, hogy a filozófus a műben fontos szerepet juttat a demokrata Khairephónnak.
3. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 2. kiadás, 20.



# A BRÓDY ALAPÍTVÁNY

MELYET BRÓDY SÁNDOR EGYIK UNOKÁJA HOZOTT LÉTRE,  
1997 TAVASZÁN HARMADSZOR OSZTJA KI A

## Bródy Sándor-díjat

A díjat minden évben az előző év legjobbnak ítélt első könyves szerzője nyerheti el – nem szükségképpen fiatal ember. A Bródy Sándor-díj összege 250.000 forint, melyet a későbbiekben az Alapítvány az infláció mértéke szerint kiegészít. A díjjal együtt járhat a nyertes második könyvének kiadása is, a díjkiosztástól számított legfeljebb 3 éven belül – amennyiben a kéziratot a kuratórium elfogadja.

Ezzel elindul – Bródy Sándor írói és szerkesztői vállalkozásának emlékére –  
a FEHÉR KÖNYVEK SOROZATA.

1996-ban a Bródy Sándor-díjat Hamvai Kornél kapta *Márton partjelző fázis* (Ab Ovo Kiadó) című regényéért.

Pályázni lehet tehát az 1996. január 1. és december 31. között (bárhol a világon) megjelent magyar nyelvű, szépirodalmi, vagy azzal határos műfajú első kötetekkel.

Kérjük a kiadókat, szerzőket, hogy a nevezni kívánt művekből 1997. február 1-ig három példányt küldjenek el a következő címre:

BRÓDY SÁNDOR ALAPÍTVÁNY,  
1113 BUDAPEST, DIÓSZEGI ÚT 60/a.

A BRÓDY SÁNDOR-DÍJ KURATÓRIUMA

Géher István (elnök, Budapest), Babarczy Eszter (Budapest), Lator László (Budapest), Márton László (Budapest),  
Mészáros Sándor (Debrecen), Mikola Gyöngyi (Szeged), Visky András (Kolozsvár).

# A határok áttörése

ARCCAL A KVANTUMGRAVITÁCIÓ TRANSZFORMATÍV  
HERMENEUTIKÁJA FELÉ

ALAN SOKAL

*A tudományos diszciplínák határainak áttörése... felforgató tevékenység, mert, úgy látszik, sérti a világ felfogásának megszokott, kényelmes módozatait. A legszigorúbban őrzött határ a természettudományok és a szellemtudományok között húzódik.*

VALERIE GREENBERG, Transgressive Readings

*Az ideológiának kritikus tudománnyá alakításáért vívott harcot... azon alapfeltevés mentén vívják, hogy minden tudományos és ideológiai elfeltevés kritikája köteles a tudomány kizárólagos, abszolút princípiuma lenni.*

STANLEY ARONOWITZ, Science as Power

Sok természettudós, főképpen fizikus, továbbra is elutasítja azt a gondolatot, hogy a társadalom- és kultúrakritikával foglalkozó diszciplínák segíthetnek a kutatásaikat – hacsak nem érintőlegesen. Ezek a tudósok még kevésbé fogékonyak arra a gondolatra, hogy e kritika fényében újra kell definiálniuk világnézetük legszorosabban vett alapjait. Ehelyett inkább a réges-régóta az értelmiségi szemléletre húzott posztaufklérisztikus dogmába kapaszkodnak görcsösen. A dogmát ekképpen lehet röviden összefoglalni: a külvilág létezik, és tulajdonságai függetlenek minden embertől, mi több, az egész emberiségtől is. E tulajdonságokat „örök” fizikai törvények őrzik; s az ember megbízhatóan (bár nem tökéletesen, sőt itt-ott kis sé bizonytalanul) elsajátíthatja e törvényeket, ha állhatatosan ragaszkodik az (úgynevezett) tudományos módszerek szerinti „objektív” eljárásokhoz és episztemológiai korlátásokhoz.

A 20. század tudománya mély elvi paradigmaváltással aknáta alá ezt a karteziánus–newtoni metafizikát (Heisenberg 1958; Bohr 1963); a történettudomány és a filozófiatörténet revíziója pedig további jogos kétségeket támasztott vele szemben (Kuhn 1970; Feyerabend 1975; Latour 1987; Aronowitz 1988; Bloor 1991). Végül a legutóbbi feminista és posztstrukturalista kritika eredményesen demisztifikálta a nyugati típusú tudományos gyakorlat fősodrájának lényegi tartalmát, amikor leleplezte a dominánciónak az „objektivitás” málladozó kulisszái mögé búvó ideológiáját (Merchant 1980; Keller 1985; Harding 1986, 1991; Haraway 1989, 1991; Best 1991). Így azután egyre nyilvánvalóbb, hogy ha alaposabban megkapargatjuk, akkor a fizikai „valóság” – akárcsak a társadalmi „valóság” – a legmélyén tulajdonképpen társadalmi és nyelvi konstrukció; továbbá hogy a „tudományos ismeret”, amely távolról sem objektív, valójában csak reflektálja és kódolja a domináns ideológiákat és hatalmi viszonyokat

(no meg az őket létrehozó kultúrát); hogy a tudomány „igazságai” inherensen elmélettel megpakolt és önreferenciális kijelentések; következésképpen a tudományos tevékenységet folytató közösség diszkurzusa – elvitathatatlan értékei ellenére – nem vindikálhat magának privilegiált episztemológiai státust, különös tekintettel a disszidens vagy marginalizálódott közösségek felől érkező hegemóniaellenes narratívákra. Ezeket a motívumokat – a hangsúlykülönbségek ellenére is – nyomon követhetjük Aronowitz elemzésében, amely a kvantummechanikát létrehozó kulturális szövegről szól (1988, főleg a 9. és 12. fejezet); Ross írásában a posztkvantum tudomány egymással ellentétes diszkurzusairól (1991, bevezetés és 1. fejezet); Irigaray és Hayles exegéziseiben a folyadékok mechanikájának nemi kódoltságáról (Irigaray 1985; Hayles 1992); és Harding átfogó kritikájában a természettudományokban – főleg a fizikában – rejtőző nemi ideológiáról (1986, főleg a 2. és 10. fejezet; 1991, főleg a 4. fejezet).

Céлом, hogy ezeket a mély elemzéseket egy lépéssel előbbre vigyem, méghozzá a kvantumgravitáció legfrissebb eredményeinek figyelembevételével. Tehát a fizikának azt a viszonylag új területét vonom be a vizsgálódásba, amely – miközben szintetizálja a heisenbergi kvantummechanikát és az einsteini általános relativitáselméletet – egyúttal túl is lép rajtuk. A kvantumgravitációban a sokrétű téridő megszűnik objektív fizikai valóságként létezni; a geometria relációssá és kontextuálisá válik, és a tudomány előtti alapvető fogalmi kategóriák – köztük maga a lét kategóriája – problematikussá és relatívvá lesz. Ez a fogalmi forradalom szerintem súlyos és mélyreható következményeket hordoz a jövőendő posztmodern és szabadságra törő tudományának tartalma szempontjából.

**A határok áttörése – arccal a szabadságra törő tudomány felé**

Az elmúlt két évtizedben terjedelmes vita bontakozott ki a kritikaelmélet képviselői között a modern, illetve a

Részletek a *Social Text* c. folyóiratban megjelent *Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity* című cikkből (46/47, 14. kötet. 1–2. szám, 1996. tavasz/nyár).

posztmodern kultúra jellegzetességeiről, s az elmúlt pár évben ezekben a dialógusokban kitüntetett szerepet kapott a természettudomány néhány sajátos problémája (lásd főképp Merchant 1980; Keller 1985; Harding 1986; Aronowitz 1988; Haraway 1991 és Ross 1991). Külön fel kell hívni a figyelmet a Madsen és Madsen szerzőpár kristálytiszta összegzésére a modern, illetve posztmodern tudomány jellegzetességeinek különbségeiről. A posztmodern tudománnyal kapcsolatban két feltételt posztulálnak. Az első: „A tudomány posztmodernitásának egyszerű feltétele, hogy tökéletesen független legyen az objektív igazság fogalmától. E kritérium alapján a kvantumfizikának a Niels Bohr és a koppenhágai iskola által követett komplementer interpretációja posztmodernnek tekinthető” (1990, 471.).<sup>1</sup> Ebből következően egyértelmű, hogy a kvantumgravitáció posztmodern tudomány. A második: „A posztmodern tudomány másik, alapvető fontosságú fogalma az eszencialitás. A posztmodern tudományos elméletek olyan elméleti elemekből állnak, amelyek eszenciálisak az elmélet összefüggérendszerére és használhatósága szempontjából” (1990, 471–472.). Ennélfogva az elvben nem megfigyelhető mennyiségek vagy tárgyak – ilyenek például a téridőpontok, a részecskék pontos helyzete, vagy a kvarkok és gluonok – bevonása az elméletbe nem kívánatos.<sup>2</sup> E feltétel persze kizárja a modern fizika nagy részét, de nem a kvantumgravitációt.

A klasszikus általános relativitáselméletből a kvantumelméletbe történő átmenet során a téridő-pontok (és tulajdonképpen az egész téridő problematika) eltűntek az elméletből.

Viszont bármennyire csodálatosak is ezek a kritériumok, mégsem elegendők a szabadságra törő posztmodern tudomány számára: igaz, hogy felszabadítják az embert az „abszolút igazság” és az „objektív valóság” zsarnoksága alól, de nem feltétlenül szabadítják fel más emberek zsarnoksága alól. Andrew Ross szavaival szólva olyan tudományra van szükség, amely „nyilvánosan felelősségre vonható, és legalább némileg szolgálja a progresszív érdekeket” (1991, 29.). Hasonlóan nyilatkozik Kelly Oliver (1989, 146.), feminista szempontból: „Ha a feminista elmélet forradalmi akar lenni, akkor nem léphet fel az »objektív tények« vagy a létező dolgok leírásának igényével. A feminista elméletnek az a dolga, hogy politikai fegyverré váljék, hogy stratégiai megoldást kínáljon az egyes konkrét helyzetekben megnyilvánuló elnyomás legyőzésére. A feminista elmélet célja tehát az, hogy stratégiai elméleteket dolgozzon ki – vagyis nem igaz vagy hamis, hanem stratégiai elméleteket.” Jó, jó, de hogyan?

A következőkben két szinten kívánom körvonalazni a szabadságra törő posztmodern tudományt. Először az általános témák és attitűdök szintjén, utána a politikai célok és stratégiák szintjén.

## Ö V A L A T T

# Modern fizikai kísérlet a társadalomtudománnyal

## ALAN SOKAL

Korunk legfeltűnőbb és legkártekonnyabb értelemellenes megnyilvánulása: a tények és bizonyítékok főszerepének tagadása, és helyettesítésük a kizárólag magántermészetű érdekekkel és szempontokkal. Ezt csak az amerikai elnökválasztási hadjárat képes alulmúlni.

LARRY LAUDAN: *Tudomány és relativizmus* (1990)

Évek óta aggaszt, hogy a társadalomtudományok fellegvárjaiban igencsak megengyhült a tudományos szigor. Tudom, én csak kétkedő fizikus vagyok, és ha nem sikerül különbséget tennem a jouissance meg a différence között, hát saját tudatlanságomban kell keresnem a magyarázatot.

Mégis, próbát akartam tenni, hol tart az uralkodó intellektuális norma, s belefogtam egy szerény (bár bevallhatom: ellenőrizetlen) kísérletbe. Kipróbáltam, hogy egy vezető amerikai társadalomtudományi folyóirat – amelynek szerkesztői között ott találjuk a messze földön híres Frederic Jamesont és Andrew Rosst is – kinyomtat-e egy képtelenségekkel szánt-szándékkal megtűzdelt cikket, ha (a) a cikk hangvétele divatos, és ha (b) hízeleg a szerkesztők ideológiai előítéleteinek.

Alan Sokal a New York-i Egyetem fizikaprofesszora; cikke a *Lingua Franca* című folyóirat 1996. május–júniusi számának 62. oldalán jelent meg, *A Physicist Experiments with Cultural Studies* címmel. –A Sokal-ügyet tárgyalja Stephen Weinberg írása a *Beszélő* 1996. augusztus–szeptemberi számában.

A válasz sajnos az, hogy igen. Az érdeklődők megtekinthetik dolgozatomat a *Social Text* folyóirat 1996-os tavaszi–nyári számában, a címe: A határok áttörése – arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikájá felé. De hát mi ez az egész? Lehetséges, hogy a szerkesztők valóban nem vették észre: paródiát olvasnak?

Az első bekezdésben a nyugati értelmiség szemléletére rátelepedő, réges-régi, felvilágosodás utáni dogmán gúnyolódok, amely szerint: „a külvilág létezik, és tulajdonságai függetlenek minden embertől, mi több, az egész emberiségtől is. E tulajdonságokat »örök« fizikai törvények őrzik; s az ember megbízhatóan (bár nem tökéletesen, sőt itt-ott kissé bizonytalanul) elsajátíthatja e törvényeket, ha állhatatosan ragaszkodik az (úgynevezett) tudományos módszerek szerinti »objektív« eljárásokhoz és episztemológiai korlátozásokhoz.”

Lehetséges, hogy manapság a külvilág tagadása már a társadalomtudományok dogmája lett? Vagy inkább az vált dogmává, hogy van ugyan külvilág, de a tudomány nem vesz tudomást róla?

Cikkem második bekezdésében – bármiféle érvelés vagy bizonyíték nélkül – kijelentem: „a fizikai »valóság« [így, idézőjelben!] ...a legmélyén tulajdonképpen társadalmi és nyelvi konstrukció”. Tehát – figyelem! – nem a fizikai valóság elméleteiről, hanem magáról a valóságról írtam ezt. Hát jó, nem bánom: ha akad emberfia, aki elhiszi, hogy a fizika törvényei pusztán társadalmi konvenciók, azt meghívom hozzám, hogy a lakásom ablakán keresztül próbálja meg áthágni ezeket a törvényeket. (A huszonegyedik emeleten lakom.)

A cikkben végig úgy használok tudományos és matematikai elméleteket, hogy azt úgyszólván egyetlen tudós vagy matematikus sem veheti komolyan. Teszem azt, kijelentem, hogy a „morfogenetikai mező” – Rupert Sheldrake bizarr, New Age ötlete – tartalmazza a kvantumgravitáció legeslegújabb elméletét. Ezt az összefüggést teljes egészében én találtam ki, ilyet

A kibontakozóban lévő posztmodern tudomány egyik jellemzője, hogy nagy hangsúlyt helyez a nonlinearitásra és a diszkontinuitásra. Egyértelmű ez a káoszelméletben, a fázisátmenetek elméletében és a kvantumgravitációban egyaránt. Ugyanakkor a feminista gondolkodók rámutattak, hogy megérett az idő a cseppfolyósság adekvát elemzésére, különös tekintettel a változó sebességű és nyomású folyadékokra (Irigaray 1985; Hayles 1992).<sup>3</sup> Ez a két téma korántsem oly ellentétes, mint első látásra hinnők – a változó sebesség és nyomás erősen kapcsolódik a nonlinearitáshoz, a simaság/cseppfolyósság pedig olykor a diszkontinuitáshoz (például a katasztrófaelméletben); a szintézis tehát egyáltalán nem lehetetlen.

A másik jellemző vonás: a posztmodern tudomány dekonstruálja és transzcendálja a karteziánus, metafizikai különbségtételt az emberiség és a természet, a megfigyelt és a megfigyelt dolog, a szubjektum és az objektum között. A kvantummechanika már e század elején megrendítette a newtoni hitet az anyagi természetű testek objektív, nyelv előtti, „odakinti” világában. Ma már nem tehetjük fel Heisenberg módjára a kérdést, hogy vajon „a részecskék objektíve léteznek-e a térben és az időben”. A heisenbergi kérdésfeltevés persze feltételezi tér és idő – mint semleges

és problémamentes aréna – létezését, amelyben részecskehullámok kvantumjai vannak egymással (indeterminisztikus) kölcsönhatásban. A kvantumgravitáció éppen ennek a feltételezett arénának a létét kérdőjelezi meg. Miként a kvantummechanikából megtudjuk, hogy egy részecske helyzete és mozgási energiája csupán a megfigyelés által jön létre, akképpen a kvantumgravitáció arra tanít, hogy a tér és az idő maga is kontextuális, s jelentésüket csupán a megfigyelésük módjához képest lehet meghatározni.<sup>4</sup>

Harmadszor: a posztmodern tudomány sutba dobja a modern tudományra jellemző statikus ontológiai kategóriákat és hierarchiákat. Az atomizmus és redukcionizmus helyett az új tudomány inkább az egész és a rész közötti összefüggésrendszer dinamikus hálózatát hangsúlyozza; a rögzített individuális eszencia (például a newtoni részecskék) helyett kölcsönhatásokról és folyamatokról beszél (mondjuk a kvantummezők esetében). Furcsa módon ezek a homológ tulajdonságok a tudomány sok-sok, látszólag nagyon különböző területén jelentkeznek, a kvantumgravitációtól a káoszelméleten át az önszervező rendszerek biofizikájáig. Úgy tűnik, a posztmodern tudomány új episztemológiai paradigmában sűrűsödik össze, amelyet talán ökológiai nézőpontnak nevezhetünk el, s amelyet szélesebb értelemben véve foghatunk fel, mint „annak felismerését, hogy alapvető jelentőségű kölcsönös függőség létezik minden jelenség, illetve az egyének és a társadalom-

még Sheldrake sem állít. Vagy például leszögezem, hogy Lacan pszichoanalitikai spekulációit a közelmúltban megerősítette egy kvantummező-elméleti értekezés. Még a laikus olvasó is elcsodálkozna, hogy mi keresnivalója van a kvantummező-elméletnek a pszichoanalízisben – amny mindenesetre biztos, hogy a cikkem ezt egyetlen érveléssel sem támasztja alá.

Írásomban később megkockáztatom, hogy a matematika halmazelméletének egyenlőségi axiómája mintha valamiképpen analógiát mutatna a feminista politikai mozgalom egyenlőségi axiómájával. A valóságban persze két halmazt akkor és csak akkor mondunk azonosnak, ha ugyanazok az elemeik. A laikus itt is joggal gyanakodhat, amikor azt olvassa, hogy az egyenlőségi axióma a halmazelmélet „tizenkilencedik századi liberális gyökereit” tükrözi.

Mindent összevetve, szándékosan írtam meg úgy a cikket, hogy bármely hozzáértő fizikus vagy matematikus (illetve matematikus- vagy fizikushallgató) a homlokára csapjon: itt valami átverés van. Vagyis a Social Text szerkesztőinek tökéletesen megfelelt, hogy közlégyenek egy kvantumfizikai cikket anélkül, hogy egyetlen hozzáértővel is elolvastatták volna.

Cikkem alapvető dilettantizmusa azonban nem abban rejlik, hogy fűtyülök néhány alapvető tényre és szabályra, hanem abban, hogy középponti tézise és a védelmében felhozott „érvrendszer” erősen megkérdőjelezhető. Mert mit is állítok benne? Azt, hogy a kvantumgravitáció – ez az egyelőre igencsak spekulatív

tér- és időelmélet, amely a centiméter egymilliárdszor egymilliárdszor egymilliárdszor egymilliomod részének nagyságrendjével foglalkozik – valójában mély kapcsolatban áll a politikával (hát persze hogy a „haladó szellemű” politikával!). Felettebb valóság nélkül állításomat ekképp támogatom meg érvekkel: először is idézek egy-két ellentmondó filozófiai kijelentést Heisenberg-től és Bohrtól, majd leszögezem – természetesen érvek nélkül –, hogy a kvantumfizika mélyesen egybecseng a „posztmodern episztemológiával”. Ezután következik egy kis pastiche – van benne Derrida és általános relativitáselmélet, Lacan és topológia, Irigaray és kvantumgravitáció, s az egész kutyvaszt a „nem lineárisra”, a „fluxusra” és a „többszintű összefüggésrendszerre” történő homályos utalások habarcsa tartja egyben. Végül lendületes ugrással (de ismét csak érvelés nélkül) leszűröm a tanulságot: a „posztmodern tudomány” eltörölte az objektív valóság fogalmát. Bátoran állítom, hogy cikkemben még véletlenül sincs logikus – vagy ahhoz hasonló – gondolatmenet. Kizárólag számos szójátékot, tekintélyre hivatkozást, sántító hasonlatot és indokolatlanul merész következtetést találni benne.

A vége felé már hemzsegnék a mathaságok. Miután sikeresen eltöröltem a valóságot – elvégre csak akadályozza a tudomány szárnyalását –, oda lyukadok ki (ezúttal is magyarázó érvek nélkül), hogy ha igazán „szabadságra törő” tudományt akarunk, akkor ezt alá kell rendelnünk a politikai stratégiának. Befejezésül megemlítem, hogy „a szabadságra törő tudomány nem lehet teljes a matematikai kánon alapos újragondolása nélkül”. Mert látszanak már az „emancipatorikus matematika” körvonalai, méghozzá „a fuzzy rendszerek elméletének sokdimenziós és nem lineáris logikájában, de erre a megközelítésre ma is rányomja bélyegét a kései kapitalizmus termelési viszonyainak válsága, amelyben fogant”. Majd hozzáfűzöm: „a katasztrófaelmélet, amely dialektikusan hangsúlyozza a folytonosságot/szakadást és a metamorfózist/kifejlődést, vitathatatlanul nagy szerepet fog játszani a jövő matematikájában; bár

„Alan Sokal episztemológiai relativistáknak nevez bennünket – de téved, nem vagyunk azok. Sokal professzor a többi között azért téved, mert olvasatlan és félművelt. Azt hiszi, ellenfelei az objektív valóság létét tagadják. Pedig az igazi kérdés az, hogy az objektív valóság megfigyeléséből értelmes következtetésekre lehet-e jutni.”

STANLEY ARONOWITZ szociológus (New York-i Egyetem), a Social Text egyik alapítója

nak a természet ciklikus folyamataiba ágyazottsága között" (Capra 1988, 145.).<sup>5</sup>

A posztmodern tudomány negyedik fontos tulajdonsága, hogy öntudatosan hangsúlyozza saját szimbolikus és reprezentatív jellegét. Robert Markley (1992, 264.) rámutat, hogy a posztmodern természettudomány egyre gyakrabban töri át a diszciplínákat elválasztó határokat, s olyan új tulajdonságokra tesz szert, amelyek eddig a humán tudományok kiváltságának számítottak.

A kvantumfizika, a hadronok bootstrap-elmélete, a komplex számok elmélete és a kaoszelmélet egyaránt azon az alapfeltevésen nyugszik, hogy a valóságot nem lehet lineáris fogalmakkal leírni, hogy csupán nem lineáris – és megoldhatatlan – egyenletekkel lehetséges a komplex, kaotikus és nem determinisztikus valóságot leírni. E posztmodern elméletek, jellegzetes módon, mind metakritikaiak, amennyiben önmagukat inkább metaforaként tételezik, semmint a valóság „pontos” leírásaként. Az irodalomelméletben jól ismert, de az elméleti fizikusok fülének új kifejezéseket használva azt mondhatjuk, hogy a tudósok új deskriptív stratégiái tulajdonképpen kísérletként foghatók fel, széljegyzetként az elméletek elméletéhez, amely megmutatja, hogy a matematikai, a kísérleti vagy a verbális reprezentáció eleve komplex és problematikus – nem megoldás, hanem a világegyetem-kutatás szemiotikájának része.

Aronowitz (1988, 344.) más kiindulópontból jut el oda, hogy a szabadság érdekében működő tudomány a különféle episztemológiák interdiszciplináris megosztásából nőhet ki:

A természeti tárgyak egyúttal társadalmi konstrukciók. Az nem is lehet kérdéses, hogy a természeti tárgyak vagy pontosabban természettudományos ismereteink tárgyai a tudásunktól függetlenül léteznének. A kérdésre a választ a „valós” idő feltételezésének szembeállításával adja meg azzal a neokantiánus körökben általános előfeltevessel, hogy az időt mindig vonatkoztatjuk valamire, vagyis hogy az időtartam relatív, nem pedig feltételek nélküli, abszolút kategória. Tudjuk, hogy a föld jóval hamarabb jött létre, mint az élet a földön. A kérdés az, hogy természettudományos ismereteink tárgyai a társadalmi mezőn kívül konstituálódnak-e. Amennyiben ez lehetséges, akkor feltételezhetjük, hogy a tudomány vagy a művészet képes olyan eljárások kifejlesztésére, amelyek hatásosan semlegesítik azon eszközökből szétszórható hatásokat, amelyekből az ember a tudományt/művészetet létrehozta. A performance-ek művészetét ilyen irányú törekvésnek tekinthetjük.

Végül: a posztmodern tudomány biztos fegyver a hagyományos tudományba szervesen beépült tekintélyelvűséggel és elitizmussal szemben. Egyúttal empirikus bázisa a

még sok elméleti munkára van szükség ahhoz, hogy ez a megközelítés a haladó szellemű politikai gyakorlat mindennapi eszközévé váljék”.

Érthető, hogy a Social Text szerkesztői nem tudtak véleményesen nyilatkozni dolgozatomban szakmai részéről (hiszen éppen ezért lett volna kötelességük egy szakember segítségét kérni). De az mégiscsak meglepő, hogy készséggel elfogadták azt a beállítást, mely szerint a tudományos igazságkeresést politikai céloknak kell alárendelni, és hogy milyen könnyen elisklotak az frás általános logikátlanúsága fölött.

Hogy miért tettem? Hm. Módszerűl a szatírárt választottam, de az indokaim nagyon is komolyak. Borzasztóan érdekel, mitől virágzik a butaság, a slampos gondolkodás – ezen belül pedig az a fajta butaság és slamposág, amely tagadja az objektív valóság létét, illetve (amikor kérdőre vonják) mégis bevallja, hogy az objektív valóság létezik, de ennek gyakorlati jelentőségét igyekszik elbagatellizálni. Normális esetben a Social Text és a hozzá hasonló folyóiratok lényeges kérdéseket fogalmaznak meg, amelyek minden tudós számára fontosak. Mondjuk azt: mi módon befolyásolja a tudományos kutatást az állam, illetve a magáncégek anyagi támogatása. Sajnos az episztemológiai relativizmus nem segít az efféle viták lefolytatásában.

Egy szó mint száz, a szubjektivistá gondolkodás elterjedése intellektuális és politikai szempontból egyaránt aggaszt. Intellektuálisan a legfőbb gondom az, hogy az efféle doktrínák ha-

misak (ha nem épp egyszerűen értelmetlenek). Mert az objektív valóság létezik, a tulajdonságait nem a társadalom alkotta meg, a tények és a bizonyítékok pedig nagyon is számítanak. Akad épeszű ember, aki ezt vitatja? S mégis, az egyetemi körökből származó számos „elméleti” munka első számú célja az, hogy ezeket a nyilvánvaló igazságokat elhomályosítsa.

Azzal, hogy a Social Text elfogadta cikkemet, bebizonyosodott az ad absurdum vitt elmélet intellektuális arroganciája (a posztmodern irodalmi elméletéről beszélek). Nem csoda, hogy a szerkesztők nem kértek szakvéleményt fizikustól. Ha csak „diszkurzus” meg „szöveg” az egész világ, akkor a valóság megismerését bátran nevezhetjük fölöslegesnek, akkor a fizika is a társadalomtudományok egyik ágává lesz. Mi több, ha az égvilágon minden csak retorika és nyelvi játék, akkor az összefüggő belső logika is úri huncutsággá válik: az üres elméletieskedés patinája bősegesen elegendő. Az érthetlenség erényé nemesül, a bizonyítékok és a logika helyét utalások, metaforák, szójátékok veszik át. Dolgozatomban ennek a műfajnak roppant szerény képviselője.

Politikai szempontból azért vagyok dühös, mert az említett sok hülyeség döntő többsége a magukat baloldalinak nevező csoportosulásokból árad szét. Történelmi pálfordulásnak vagyunk tanúi: az elmúlt két évszázadban a baloldalt általában a tudományossággal azonosították az obskurantizmussal szemben, s úgy véltük, a racionális gondolkodás és az objektív (természeti és társadalmi) valóság félelmet nem ismerő elemzése hatékony fegyver a hatalmon lévők mítoszgyártásával szemben – sőt a gondolkodás és elemzés önmagában is kívánatos emberi cél. A sok „haladó szellemű” vagy „baloldali” társadalomtudós átpártolása az episztemológiai relativizmus egyik vagy másik formájához, tulajdonképpen elárulja ezt az értékes örökséget, és aláássza a haladó szellemű társadalomkritika amúgy is halvány lehetőségét. A „valóság társadalmi konstrukciójáról” való elmélkedés

„Sokal professzor írása roppant szórakoztató, és személyes elégtételt is éreztem, amikor olvastam. Nem állítom, hogy minden társadalomtudós vagy angol filológus hülye, az viszont tagadhatatlan, hogy léteznek arrogáns, elefántcsonttoronyba zárkózó egyetemi klikkek.”

NORMAN LEVITT matematikus (Rutgers Egyetem)

tudományos munka demokratikus megközelítésének. Hiszen már Bohr is megmondta: „egy és ugyanazon tárgy teljes megvilágításához eltérő nézőpontokra lehet szükség, s ez megdönti az egyetlen lehetséges leírás elképzelését” – s ez egész egyszerűen tény, bármennyire igyekeznek is tagadni a modernista tudomány önjelölt empiristái. Ebben a helyzetben hogyan ragaszkodhat a tiszteletre méltó „tudósok” betokosodott papi hierarchiája a tudományos ismerettermelés monopóliumához?! (Hadd hangsúlyozzam, hogy semmi kifogásom a specializált tudományos képzés ellen, csupán azt ellenzem, amikor egy elit kaszt mindenkire rá akarja oktrojálni a „magas tudomány” maga kreálta kánonját abból a célból, hogy az elit társaságon kívüliek a priori alternatív tudományos munkásságát kirekessze.)<sup>4</sup>

A posztmodern tudományosság tartalma és módszerei roppant hasznos intellektuális támaszai a haladó szellemű politikai elképzeléseknek: a határok áttörésének, a sorompók felnyitásának, a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet radikális demokratizálásának. Ugyanakkor e politikai törekvésnek létre kell hoznia az új és igazán haladó tudományt, amely megfelelőképpen tudja majd szolgálni a születendő demokratikusabb társadalmat. Markley úgy látja, hogy többé-kevésbé egymást kizáró helyzetű lehetőségek állnak a haladás hívei előtt:

Egyfelől a haladó politikai meggyőződésű tudósok megpróbálhatnak újra lelket lehelni a létező gyakorlatba – annak erkölcsi értékei alapján, hangsúlyozva, hogy a jobboldali ellenség csak tönkreteszi a természetet, míg az ellenlábás mozgalom birtokában ott van az igazság. Ám a bioszféra állapota – a szennyezett levegő és víz, a zsugorodó esőerdők, a kihálás határára jutott fajok ezrei, a túlterhelt földterületek, az atomerőművek, az atomfegyverek, a kipusztult erdők helyén tátongó foltok, az éhezés és alultápláltság, az eltűnő mocsárvidékek és füves puszták és a tömérdek környezeti okokra visszavehető betegség – azt a következtetést sugallja, hogy a tudományos haladás realista álma, a meglévő módszerek és technikák újbóli alkalmazása (és nem a forradalmasításuk) a legrosszabb esetben egyszerűen irreleváns annak a politikai küzdelemnek a szempontjából, amely többre vágyik az államszocializmus újbóli hatalomba iktatásánál. (Markley 1992, 271.)

A másik lehetőség a tudomány és a politika alapos újragondolása:

A dialogikus elmozdulás a rendszerek újbóli meghatározása felé, és az a szemlélet, amely nemcsak ökológiai egészként, hanem egymással rivalizáló rendszerek halmozaként tekinti a világot – amelyet tehát különböző természeti és emberi érdekek egymásnak feszülése tart össze

nem fogja elhozni az AIDS gyógyszerét, és nem segít megelőzni a globális fölmelegedést. De a történelmi, szociológiai, közgazdasági és politikai téveszmékkel sem tudunk sikeresen szembeállni, ha az igazság és a hamisság fogalmait a sutba dobjuk.

Kísérletem eredményei azt mindenképpen igazolják, hogy az amerikai egyetemi baloldaliak egyes divatos csoportjai egyre lustábbak gondolkodni. A Social Text szerkesztőinek például az cikkem befejezése tetszett nagyon: „a posztmodern tudományosság tartalma és módszerei roppant hasznos intellektuális támaszai a haladó szellemű politikai elképzeléseknek”. A lap munkatársai nyilván nem látták szükségét, hogy elemezzék a felsorakoztatott bizonyítékokat, hogy ellenőrizzék, összefüggő rendszert alkotnak-e az érveim, sőt szemmel láthatólag azt sem, hogy van-e egyáltalán közük az érveknek a végső következtetéshez.

„Sokak cikke egy kissé gyanús volt, mi azonban úgy olvastuk, mint egy természettudós őszinte törekvését arra, hogy megtalálja munkája filozófiai igazolását. Vagyis az írás a fizika és a filozófia viszonyáról szólt. A professor azonban félreértette azokat, akiket pellengérré akart állítani.”

ANDREW ROSS amerikanista (New York-i Egyetem),  
a Social Text társszerkesztője

Természetesen nem feledkezem meg szokatlan kísérletem etikai vonatkozásairól. A szakmai közösségek működése jórészt a bizalmon alapul, és a megtévesztés megrendíti ezt a bizalmat. Mégis fontos, hogy pontosan értsük, mit is követtem el. Dolgozatom olyan elméleti értekezés, amely kizárólag közkezen forgó forrásokra támaszkodik, s e forrásokat a lehető legalaposabban lábjegyzeteltem. Az idézett művek egytől egyig valódiak, az idézetek tökéletesen pontosak, egyetlen kitalált szöveg sincs köztük. Az persze igaz, hogy a szerző (vagyis én) egy árva szót sem hisz el a saját gondolatmenetéből. De számít ez? Hát nem arra való a tudós szerkesztő, hogy kigyomlázza a

hülyeségeket, ellenőrizze az írásban szereplő gondolatok érvényességét, függetlenül attól, hogy honnan származnak, és ki adta be a dolgozatot?! (Sok folyóirat éppen ezért adja ki lektorálásra a cikkeket a szerző nevének feltüntetése nélkül.) Ha a Social Text szerkesztőit meggyőzték az érveim, miért kellene igazgatniuk magukat amiatt, hogy én magam nem hiszek bennük? Vagy ennyire szolgáiban törődnek bele a természettudományok kulturális felsőbbrendűségébe?

Végül is egyszerű, pragmatikus okból folytattam a paródia műfajához. Bírálatom célpontjából mára öngerjesztő tudományos szubkultúra vált, amely általában külső pozícióból nem vesz tudomást az oknyomozó kritikáról (vagy éppen lesajnálja). Ebben a helyzetben mindenképpen szükségesnek láttam a szubkultúra intellektuális normáinak közvetlen bemutatását. De végül hogyan is lehet bebizonyítani, hogy a király merzelen? A szatíra mindmáig a leghatásosabb fegyver, és utána csak azt a sebet nehéz begyógyítani, amelyet a kipellengérezett jelenség okozott saját magának. A Social Text szerkesztőinek megadtam a lehetőséget, hogy példát mutassanak intellektuális fegyvelemből, de ők, úgy tűnik, megbuktak a vizsgán.

Nem a káröröm beszél belőlem, sőt nagyon szomorú vagyok. Hiszen magam is baloldali volnék – a sandinista kormány idején matematikát tanítottam a Nicaraguai Nemzeti Egyetemen. Szinte minden politikai kérdésben – tudományos és technikai kérdésekben is! – egyetérték a Social Text szerkesztőivel. No de az én baloldaliságom (és feminizmusom) bizonyítékok és a logika talaján alakult ki, s nem a bizonyítékok és a logika ellenére! Jó az, ha a jobboldal kisajátíthatja magának a szellemi magaslatokat?

És főleg: miért kellene a magamutogató értelmetlenséget – politikai tendenciától függetlenül – a tudósi teljesítmény netovábbjaként ünnepelni?

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

– lehetővé teszi, hogy újra definiáljuk a tudományt és tevékenységét, hogy átszervezzük a tudományos képzés determinisztikus modelljét a folyamatos dialógus javára, amelynek keretében megvitátnánk, hogyan avatkozunk be a környezetbe. (Markley 1992, 271.)<sup>7</sup>

Fölösleges említeni, hogy a posztmodern tudomány egyhangúlag az utóbbi, mélyebb megközelítés mellett teszi le a garast.

**A** tudomány tartalmának újbóli meghatározásán túl elengedhetetlen a tudományos munkának otthont adó kutatási intézmények – egyetemek, közpénzen működő laboratóriumok, cégek – átszervezése, és feladataik újbóli kijelölése. Ugyanígy reformra szorul a bérezési rendszer is, amely jelenleg a kapitalisták és a hadiipari gépezet eszközévé aljasít számos kutatót (gyakran az egyén legjobb szándéka ellenére). Aronowitz írja (1988, 351.): „Az Egyesült Államok 11 000 végzős fizikusának egyharmada a szilárdtestfizika területén helyezkedik el, de mindegyikük talán itt állást.” (Az 1988-as megfigyelés ma aktuálisabb, mint valaha.) Viszont nagyon nehéz annak állást szerezni, aki a kvantumgravitációval vagy a környezeti fizikával foglalkozik.

E reformok azonban csak kezdő lépésnek tekinthetők. Hiszen az emancipációs mozgalmak alapvető célja szükségképpen a tudományos ismeretek létrehozásának demisztifikálása és demokratizálása; a tudósokat és a nagyközönséget elválasztó határok áttörése. Nyilvánvaló, hogy ezt a munkát az ifjú nemzedékkel kell elkezdni, az oktatási rendszert alapos megújításával. Meg kell szüntetni a természettudományok és a matematika tekintélyelvű és elitista oktatását, sőt e stúdiumok anyagát gazdagítani kell a feminista, homoszexuális, multikulturális és ökológiai szempontú kritikával.

Végezetül el kell mondani, hogy bármely tudomány tartalmát erősen meghatározza az a nyelv, amelyen diszkurzusra létrejön. A nyugati fizika fősodrát Galilei óta a matematika nyelve befolyásolta. Igen ám, de kinek a matematika? Ezt az alapvető kérdést nem lehet megkerülni, mert, amint azt Aronowitz is megjegyezte, „mind a logika, mind a matematika »meg van fertőzve« a társadalmi jelenségekkel” (Aronowitz 1988, 346.). Arra pedig a feminista gondolkodók mutattak rá többször is, hogy a mai kultúrában ez a fertőzés döntően kapitalista, patriarkális és militarista jellegű: „A matematikát olyan természetű nőnek ábrázolják, aki a meghódított Mázik szerepére vágyik” (Campbell és Campbell-Wright 1995, 135.).<sup>8</sup> Ilyen körülmények között a szabadságra törő tudomány nem lehet teljes a matematikai kánon alapos felülvizsgálata nélkül.<sup>9</sup> Mivel ma még nem létezik semmiféle emancipatorikus matematika, csak találgathatjuk, mit is fog majd tartalmazni. Nyomait már ma is ott láthatjuk a fuzzy rendszerek elméletének sokdimenziós és nem lineáris logikájában, de erre a megközelítésre ma is rányomja bélyegét a kései kapitalizmus termelési viszonyainak válsága, amelyben fogant. A katasztrófaelmélet, amely dialektikusan hangsúlyozza a folytonosságot/szakadást és a metamorfózist/kifejlést, vitathatatlanul nagy szerepet fog játszani a jövő matematikájában, bár még sok elméleti munkára van szükség ahhoz, hogy ez a megközelítés a haladó szellemű politikai gyakorlat mindennapi eszközévé váljék. Végezetül a káoszelmélet – amely az eddigi legalaposabb betekintést nyújtja a mindenütt jelen lévő, mégis rejtélyes nem lineáris jelenségekbe – mindenféle eljövendő matematika központi része lesz. A jövő matematikájának e képei még csak imbolygó fénypontok az alagút végén, mert a tudomány fáján sarjadzott három fiatal ág mellett új ágak, sőt törzsek fognak nőni – vadonatúj elméleti keretek –, melyeket jelenlegi ideológiai szemellenzőinktől sem nem láthatunk, sem fel nem foghatunk.

FORDÍTOTTA PÓTH IRÉN

## J E G Y Z E T E K

- 1 Madsen és Madsen elemzésének legfőbb korlátja, hogy lényegileg apolitikus, azt pedig aligha kell hangsúlyozni, hogy amikor arról folyik a vita, hogy mit tekinthetünk igaznak, akkor ez a vita erőteljes kölcsönhatásban van a politikai tervekkel kapcsolatos vitákkal. Markley (1992, 270.) a Madsenékéhez hasonló megállapításokat tesz, de – helyesen – nem feledkezik meg a dolog politikai kontextusáról sem: „A radikális tudománykritikusoknak, akik le akarják vetni a determinisztikus dialektika kényszerzubbonyát, a realizmusról és az igazságról szóló, szűk látókörű vitákkal is fel kell hagyniuk, hogy kideríthessék, miféle realitások – politikai realitások – jönnek létre a köldöknező dialogizálásból. Az éles szóváltások közepette a valóságról folytatott viták gyakorlatilag irrelevánssá válnak. Elvégre a »valóság« csupán történelmi konstrukció.”
- 2 Aronowitz (1988b, 292–293.) kissé másképp, de nem kevésbé meggyőző módon bírálja a kvantum-kromodinamikát (a nukleonokat a kvarkok és gluonok permanensen kötött állapotként leíró, jelenleg hegemon helyzetű elméletet). [Pickering 1984] szerint kvarkoknak azokat a (hiányzó) jelenségeket nevezik, amelyek inkább a részecske-, mint a mezőelméletekkel illenek össze. Az elméletek különböző – de egyformán plauzibilis – magyarázatokat kínálnak ugyanarra az (indirekt úton nyert) megfigyelésre. A tudományos életben a hagyomány kényelmi szempontja, és nem a magyarázat érvényessége dönti el, hogy melyik magyarázatot preferálják.”
- 3 Ezzel áll szemben Schor (1989), aki bírálja Irigarayt a hagyományos (férfiszempontú) tudomány – elsősorban a fizika – túlzott tiszteletéért.
- 4 A karteriánus/baconiánus metafizikával kapcsolatban Robert Markley (1991, 6.) megfigyelte, hogy „a tudományos haladás narratívái az elméleti és kísérleti úton megszerzett tudásra kényszerített bináris opozícióktól (igaz/hamis, jó/rossz) függenek, amikor a jelentést preferáljuk a zajjal szemben, a metonímiát a metaforával, a monologikus tekintélyt a dialógusba bocsátkozó vitával szemben... E törekvések a természet rögzítésére ideológiai szempontból erőltetettek, ugyanakkor leíró képességük korlátozott. Csupán a jelenségek kis részére (mondjuk a lineáris dinamikára) tudják összpontosítani a figyelmet, emiatt azután könnyen hozzáférhető, gyakran ideálizált módjai az emberiség és a világmindenség viszonya modellezésének és értelmezésének.” Ez a megfigyelés elsősorban a káoszelméletből táplálkozik – másodsorban a nem relativista kvantummechanikából –, mégis szépen foglalja össze, mennyire radikális kihívást jelent a modern metafizika számára a kvantumgravitáció.
- 5 Egyetlen kifogás: Erős fenntartásaim vannak a Capra által használt ciklikus szó miatt, mert ha valaki túlságosan szó szerint értelmezi, akkor e »ciklikusság« a politikai szempontból regresszív kvietizmus táptalajává válhat.
- 6 Ilyenkor szokta közbevetni a hagyományos tudós, hogy ha egy

munka nem alkalmazkodik a konvencionális tudomány bevett normáihoz, akkor az eleve irracionális, vagyis logikailag hibás, ennél fogva hiteltelen. Ez az elutasítás azonban önmagában kevés. Amint azt Porush (1993) észrevetelte, a modern fizika és matematika saját maga ismeri el, hogy a kvantummechanika és Gödel elmélete erőteljesen „behatolt az irracionálisba” – bár érthető, hogy (akár a pithagoreusok huszonnégy évszázaddal ezelőtt) a modernista tudósok tehetségük szerint megpróbálták kipergálni ezt az akaraton kívül odakeveredett irracionális elemet. Porush javaslata a „posztracionális episztemológia”, amely helyt adna az alternatív tudásnak is, ugyanakkor megőrizné a konvencionális nyugati tudomány vívmányait.

- 7 Hasonló módon érvel Donna Haraway (1991, 191–192.) a demokratikus tudomány mellett, amelynek „tartalmaznia kell a részleges, pontosan fellelhető, kritikai ismereteket, fenntartva a kapcsolatok hálózatának lehetőségét, amit a politikában szolidaritásnak, az episztemológiában pedig kölcsönös elbeszélgetésnek nevezünk”. E tudomány alapja annak „az objektivitásnak a doktrínája és gyakorlata, amely előnyben részesíti a mindenre rákérdezést, a dekonstrukciót, a szenvedélyes konstrukciót, a kapcsolatokat hálózatok és a tudás, a látásmód rendszereinek reménybeli átalakítását”.
- 8 Hadd említsék két, tudomásom szerint eddig nem publikált szexista, illetve militarista példát a matematika köréből. Az első az elágazások elméletéhez tartozik, és a viktoriánus Angliában bukkant fel, „a családok kihalásának problémájából” (ennek most fontos szerepe van pl. a nukleáris láncreakciók elemzésében). Francis Galton és H. W. Watson tiszteletes írt megtermékenyítő (most nagyon ide illik ez a jelző!) dolgozatában, 1874-ben: „A múltban közszerelést vállaló férfiak családjainak hanyatlása gyakran váltotta ki a kutatók érdeklődését, és sokféleképpen próbálták magyarázni... Számos példát ismerünk arra, hogy ismert nevek ritkábbá lettek, vagy szinte kivesztek. A tendencia világméretű, s hogy megmagyarázzák, gyorsan levonták a következtetést, hogy a fizikai kényelem és a kiváló intellektuális képességek szükségképpen együtt járnak a »termékenység« hanyatlásával... Legyen  $p_0$ ,  $p_1$  és  $p_2$  ... annak a valószínűsége, hogy egy férfinak 0, 1 vagy 2 fia születik..., azután legyen ugyanekkora a valószínűsége annak, hogy a fiúnak is fiaik szülnének, és így tovább. Mekkora a valószínűsége annak, hogy a férfivonal  $r$  generáció múlva kihál, és általánosabban, mekkora a valószínűsége tettség szerinti számú leszármazott után annak, hogy bármelyik generációban kihál a férfivonal?”

Nehéz a mosolygásunkat elfojtani, amikor azt a burkolt állítást olvassuk, hogy a férfiak aszexuális úton szaporodnak – mindazonáltal szükségtelen külön rámutatni ma a fenti idézet osztályfoglaltságára, szociáldarwinizmusára, szexizmusára. A második példa Laurent Schwartz 1973-ban megjelent *Radon Measures* című könyve. A mű technikai szempontból meglehetősen érdekes, de áthatja az a nukleáris energia-párti világnézet, amely a hatvanas évek eleje óta sajátja a francia tudománynak. Fájdalom, a francia baloldal – főleg, de nem csupán a PCF – hagyományosan ugyanúgy lelkesedik az atom-energiáért, mint a jobboldal.

- 9 Ahogyan a liberális feministák gyakran megelégszenek a női jogi és társadalmi egyenlőségre minimális programjával, és a „választási lehetőség” hívei, úgy a liberális (és olykor a szocialista) matematikusok is gyakran megelégszenek azzal, hogy a hegemónikus Zermelo–Fraenkel keretben dolgozzanak (amely 19. századi liberális eredetűnek megfelelően, eleve tartalmazza az egyenlőség axiómáját), és ehhez csupán a választás axiómáját teszik hozzá. A szabadságra törő tudomány számára azonban ez a keret a legkevésbé sem elegendő.

## IRODALOM

- Aronowitz, Stanley 1988. *Science as Power: Discourse and Ideology in Modern Society*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Best, Steven 1991. Chaos and Entropy: Metaphors in Postmodern Science and Social Theory. *Science as Culture* 2(2), 11:188–226.
- Bloor, David 1991. *Knowledge and Social Imagery*, 2. kiad. University of Chicago Press, Chicago.
- Bohr, Niels 1963. Quantum Physics and Philosophy – Causality and Complementarity. In: *The Philosophical Writings of N. B.* 3. köt. Wiley, New York.
- Campbell, Mary Anne és Randall K. Campbell-Wright 1995. Toward a Feminist Algebra. In: *Teaching the Majority: Science, Mathematics and Engineering that Attracts Women*, szerk. Sue V. Rosser. Teachers College Press, New York.
- Capra, Fritjof 1988. The Role of Physics in the Current Change of Paradigms. In: *The World View of Contemporary Physics: Does It Need a New Metaphysics?*, szerk. Richard F. Kitchener. State University of New York Press, Albany.
- Feyerabend, Paul K. 1975. *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. New Left Books, London.
- Galton, Francis és H. W. Watson 1874. On the Probability of the Extinction of Families. *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 4:138–144.
- Greenberg, Valerie D. 1990. *Transgressive Readings: The Texts of Franz Kafka and Max Planck*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Haraway, Donna J. 1989. *Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science*. Routledge, New York.
- Uő 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Routledge, New York.
- Harding, Sandra 1986. *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press, Ithaca NY.
- Uő 1991. *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Cornell University Press, Ithaca NY.
- Hayles, N. Katherine 1992. Gender Encoding in Fluid Mechanics: Masculine Channels and Feminine Flows. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*. 4, 2:16–44.
- Heisenberg, Werner 1958. *The Physicist's Conception of Nature*. Ford. Arnold J. Pomerans. Harcourt Brace, New York.
- Irigaray, Luce 1985. The „Mechanics” of Fluids. In: *This Sex Which Is Not One*. Ford. Catherine Porter, Carolyn Burke. Cornell University Press, Ithaca NY.
- Keller, Evelyn Fox 1985. *Reflections on Gender and Science*. Yale University Press, New Haven, Conn.
- Kuhn, Thomas S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. 2. kiad. University of Chicago Press, Chicago.
- Latour, Bruno 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Madsen, Mark és Deborah Madsen 1990. Structuring Postmodern Science. *Science and Culture* 56:467–472.
- Markley, Robert 1992. The Irrelevance of Reality: Science, Ideology and the Postmodern Universe. *Genre* 25:249–276.
- Uő What Now? An Introduction to Interphysics. *New Orleans Review* 18, 1:5–8.
- Merchant, Carolyn 1980. *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. Harper and Row, New York.
- Oliver, Kelly 1989. Keller's Gender/Science System: Is the Philosophy of Science to Science as Science is to Nature? *Hypatia* 3, 3:137–148.
- Pickering, Andrew 1984. *Constructing Quarks: A Sociological History of Particle Physics*. University of Chicago Press, Chicago.
- Porush, David 1993. Voyage to Eudoxia: The Emergence of a Post-Rational Epistemology in Literature and Science. *Substance* 71/72:38–49.
- Ross, Andrew 1991. *Strange Weather: Culture, Science, and Technology in the Age of Limits*. London, Verso.
- Schor, Naomi 1989. This Essentialism Which Is Not One: Coming to Grips with Irigaray. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*. 1, 2:38–58.
- Schwartz, Laurent 1973. *Radon Measures on Arbitrary Topological Spaces and Cylindrical Measures*. Oxford University Press, London.

# Széles margó

AD MARGINEM „MARGINÁLIÁK”

SZILÁGYI ÁKOS

.....  
**Ebben a rovatban mindig  
 a lap egyik szerkesztője  
 mondja el véleményét,  
 melyet kollégái marginális  
 megjegyzésekkel kísérnek.**  
 .....

1. Tehát még mindig van közepe! HI

2. Így lesznek a szélből elejek. KCGY

3. No, csak várjuk ki a közepét. Hogy posztmodern-e, tényleg. KCGY

4. Jó! „Melléismerés” csak akkor lehetséges, ha lehetséges telitalálat is, hiszen mellétalálni csak valaminő célhoz képest lehet. Értelmes módon önmagunkat sem határozhatjuk meg marginálisaként, ha nem ismerjük el egy középpont létezését. HI

5. Alapkérdés (s nemcsak Szilágyi, hanem Kornis esetében is): hogy jön ide, a Kádár-beszédhez egyáltalán a pszichoanalízis? Miért kell azt gondolni, hogy egy zavarodott beszéd, melyben sok minden felkavarodik, s mely szokatlan módon megzavarja a mindennapi diskurzust, már csak zavarossága és összevissza emlékező mechanizmusa alapján pszichoanalitikus szituációt tételez fel? Abból a tételből és tudományos tapasztalatból, miszerint minden szöveg és megnyilatkozás elemezhető analitikus módon, vajon természetesen következik-e, hogy minden nem-megszokott beszéd analitikus szituációból eredeztetendő? Az analízis, tudtommal, nem egyszerűen az emlékezéssel, a múlttal, az elhallgatással, az elhazudással foglalkozik (mint ahogy maga a Kádár-beszéd és eddigi politikai és mű elemzői), hanem elsősorban az elfojtással, a beszélőnek önmaga előtt rejtett motívumaival és indulataival (kb. ezeket hívja tudattalannak). E Kádár-beszéd viszont kizárólag tudatos, csak éppen idáig elhallgatott vagy elhazudott emlékeket idéz fel vagy feltöri (valóban izgalmas megnyilatkozásként), ám ennek (mint szubjektív gesztusnak) semmi köze az analitikus szituációhoz – az, hogy Nagy Imrét kivégezték, s hogy a börtönül félni kell, nem egy olyan mély lélektani nóvum, melynek kiderítésére hosszú analitikus kezelést lenne érdemes áldozni... Az analízis természetesen önvizsgálat és önvallomás is – ám nem minden önvallomás születik épp analitikus szituációban (ha aztán később, analitikus elemzők, tárgyalhatják emégy is...)... – nem fog-e egy ilyen leegyszerűsítés során épp a pszichoanalízis sajátosságai eltűnni? Talán nem kellene ezeket az alap tényeket összekeverni. (Vagy az egész szóhasználat mögött egyszerűen annak a beismerése rejlik, hogy tényleg, valóban, mindenkinek, még Kádárnak is, lenne, lett volna tudatalattija? MI

Hölgyeim és Uraim! Nyájas Marginália-Olvasó!

Engedjék meg, hogy marginális előadásomat, mely Margócsy István kartársam és barátom „Kornis: Kádár”-kritikájának margójáról sarjadt (mondhatni, „belőle nőttem én, fatörzsből gyönge ága”), úgyszólván e kritikai elmémű margójáról ugrott át ide, hogy határain túlcsoordult margináliából újabb alapszöveggé lépjen elő, s legyen, mi nem volt még ezeken a lapokon: margináliák margináliája (mert így lesz minden margináliából egykoron alapszöveg, s gyakorta viszont: alapszövegből – főműből – pusztá (?) marginália, amiként a magát halála óráján szintén margináliaíróként meghatározó Kádár János alapszövegéhez írt Kornis-margináliából lett „királytragédia”, „utazási napló”, „pszichoanalitikus ötletek jegyzéke egy ülésben” vagy amit akartok), nos, engedjék meg, hogy előadásomat – stílszerűen – ne a dolog közepébe,<sup>1</sup> hanem szélébe vágva (pontosabban: szélébe vájva) kezdjem.<sup>2</sup> Ha el kanyarodom is a tárgytól, higgyék el, csakis az Önök érdekében (a dolog közepe ugyanis – a dolog természeténél fogva – általában elég közepes), egyszóval csakis azért, hogy így kerüljek mind közelebb hozzá. Természete ez már a körmagyar margináliaírónak, ha posztmodern.<sup>3</sup> Mert az, amit a régiek, a modern magyarok – ha szögediesen is, de azért magyarán – mögismerésnek (azaz: mögé-ismerésnek) mondtak, a posztmoderneknél kertelés nélkül melléismerésnek<sup>4</sup> neveznek.

## I.

Az „alvajáró” vagy inkább „halvajáró” Kádár utolsó álomszerű (persze, lidércálomszerű) beszédének drámaiságát az adja, hogy éppenséggel nem politikai vagy pártokumentum, hanem olyan egzisztenciális megnyilatkozás, amelyben a kommunista mozgalom emberének alapszituációja (a per) a magánember pszichoanalitikus alapszituációjává válik,<sup>5</sup> azaz a

politikai vallomás merőben privát eseménnyé (egyáltalán ezért érdekes!) a mozgalmi vallatószerék (pártfegyelmi, kizárás, becsületbíróság, vallatókamra, kirakatper) pszichoanalitikus díványává, a vádlott (!) vízfolyásszerű (hogy egyebet ne mondjak!) vallomása a „szabad ötletek jegyzékét” idéző cenzúrázatlan panaszkodással,<sup>6</sup> amelyben a legszemélyesebb, az esendően emberi, a lényegtelenül partikuláris egybefolyik a politikaival és ideológiáival, a testi betegség motívumai a párt történetével és Magyarország történelmével. (Igaz, a „mélypuritán” Kádár „szabad ötletei” között szexualitásnak legfeljebb keresve találhatjuk nyomát, de hát semmi baj, a tudattalan a politikai szimbolika nyelvén is képes kifecsegni titkát.)

A kommunista mozgalomban szocializált személyiség számára a „valóság-elv” összeomlása, a tudatos „én” szétesése, a „cenzúra” meggyengülése (nem megszűnése, hanem működésének láthatóvá válása: „az azóta elhunyt ember” – mondja Nagy Imre neve helyett) egyszerre jelenti az archetipikus gyermekkori szituáció (József Attila – Móricz Zsigmond szavával: „a proletár, az elrontott emberi példány” – személyes sorsát kísértetiesen idéző szituáció) visszatérését, és az „archetipikus” mozgalmi szituáció, a per (nota bene: József Attila mozgalmi sorsában is felrémlő) megképződését. A kommunista mozgalmi ember (amilyen Kádár is volt) egzisztenciájában, pusztán fizikai létében mindig fenyegetett ember, még amikor ő maga fenyeget másokat, akkor is, hiszen még ez is csak hatalmi helyzetéből, funkciójából, vagyis folyamatos fenyegetettségéből következik. (A sztálini rendszer zoológiai emberfölfogása kapcsán megpróbáltam már vázolni, mit is jelent olyan világban élni, ahol „Ember Embernek Embere”.) Bármikor kizárhatják, bármikor „elvihetik”, bármikor agyonlőhetik. S ugyanígy: bárkit kizárhat, elvitethet, agyonlővethet (felakasztathat) ő maga is, amíg rá nem kerül a sor. De akár rákerül, akár nem, egész életében sorára vár. S ha üt az óra, akkor szinte megkönnyebbül. Mert amíg él, igazából nem él, csak túlél: saját lehetséges és társai tényleges halálait éli túl. Kádár esetében elég csak a három legnagyobb perre utalni, amelyben kulcsszerepet játszott: a Rajk-perre, saját perére az '50-es évek elején, és arra, amellyel utolsó beszédében is viaskodik, a Nagy Imre-perre. A mozgalmi ember, „akire csak a Párt vigyáz”, többé-kevésbé folyamatosan a büntetett és büntethető – tehát szorongó, megfélemlített, és frusztrációját hol félelmi hisztériában, hol félelmi agresszióban levezető – gyermek helyzetében van.<sup>7</sup> Óhatatlan tehát, hogy a belső összeomlás pillanatában a két „archetipikus” szituáció egyszerre, mintegy egymásba omolva aktualizálódjon. Ez az előfeltétele, hogy a pszichodráma<sup>8</sup> beinduljon, és annak rendje és módja szerint le is fusson előttünk. Kádár magát dekonstruáló szövege ugyanis pszichodráma, és színpadon is így, narratív bővítmények, margináliák nélkül állná meg leginkább a helyét. Igaz, ebben az esetben a szöveg belső

6. Sőt épp ezen összehasonlításban látszik igazán, mennyire nem analitikus szituációban beszél Kádár. Hisz' csak a politikai cenzúra (eddig épp általa megállapított) határait, valamint a nyilvános (mozgalmi) beszéd pártszerű illemszabályait lépi túl! Az analitikus szituációban mindenre kiterjedő, parttalan és folyamatos „cenzúrázatlansággal” találkozhatnánk – hol van ennek itt akár csak nyoma is? Van itt valahol csak egy kicsi ősvalami? Én úgy látom, itt a „vallomás” során kizárólag (rég) politikai hazugságokról és politikai (indokolt) félelemről van szó (s persze ezek elhallgatásáról) – de hát ez még mindig csak a tudat szintje; azok a hirtelen utalások pedig, mely Kádárnak mindennapi életvitelét érintik, ugyan szintén szokatlanok a nyilvános szónoklat szituációjában, de alig lépik túl a Kádártól régebben sem idegen összekacsintós fraternizálás határait (s aligha a tudatalatti feltöréseként funkcionálnak). De miért várnánk el tőle mást? Miért küldenénk szegény öreg zavarodott pártvezetőt analízisbe?

S hát némileg meglepőnek tekintem, hogy Kádár zavarodott politikai beszédét valaki, bármilyen szempontból, akár szituatív, akár műfajilag, akár stilisztikailag, s kivált a „cenzúrázatlanság” okán, egy napon említi a Szabad ötletek jegyzékével... MI

7. Biztos hogy az a legszerencsésebb modell, ha József Attiláról mintázzuk a pártbürokrata lélektani típusát? MI

8. Úgy gondolom, már csak a poétika szempontjából is el kellene döntenünk, hogy most az analitikus szituációt, vagy a pszichodrámat választjuk akár a műnek, akár a beszédnek alapmodelljeként. A két pszichológiai műfaj jelentősen eltér egymástól. MI

kifejtése, fikcionalizálása, tehát kibontása, meghosszabbítása is elkerülhetetlen lenne. Az anyag maga ugyanis – mint az életben rendesen lenni szokott – egy pszichodramának csupán magvát, csíráját foglalja magában. De attól, hogy nem költőileg megformált szöveg, átélésmódja még lehet esztétikai, sőt más módon átélni nem is lehet, amiből nem következik, hogy kell is, vagy hogy ne csinálhatnánk vele egyebet.

Azért beszélek pszichodramáról, mert mind a politikai per, mind a pszichoanalitikus szituáció, mind a vádat megtestesítő és a vádlott fejét követelő Párt, mind az analitikus, aki kérdései finom hálójával az eszmélet partjára vonná, mint fickándozó, sötét halat, a tudattalant,<sup>9</sup> nem külső realitások, hanem reflektálatlan, önkéntelen belső történések és valóságok kivetülései. Bizonyos értelemben Kádár egész monológja révületszerű, vizionárius jellegű. A vallomás, a vallani akarás (!), a bűnbánat és bűnelhárítás, a személyes életért való aggodalom, a büntetéstől való félelem, a bűn igazolási kísérletei mind-mind belülről jönnek, és meg is maradnak ezen a belső színpadon, noha éppen a kitörés, a külvilággal való kapcsolatfelvétel a céljuk. Nem a pártértekezlet menetéből, nem az aktuális politikai szituációból vagy konstellációból, hanem csakis Kádár egzisztenciális szituációjából (az '56-os szituáció belső valóságából, a kényszeres megisméltésből) fakad Kádár ilyen fellépése (kívül ugyanis '56 megisméltésének semmiféle politikai realitása sincsen). Ebben a szituációban – a belső valóságban – a pártértekezlet hol tárgyalóteremként, hol történelmi ítélőszékként, hol pszichoanalitikus orvosi díványként aktualizálódik, maga a beszélő pedig hol az ítéletére váró, ítéletét sürgető mozgalmi ember, hol a Pártjának újabb '56-ot jósló Cassandra, hol pedig a szerencsétlen kisgyermek szerepében jelenik meg, méghozzá oly módon, hogy ezek a szerepek folytonosan, gyakran ugyanazon mondat határain belül egymásba tűnnek át. Tehát a pszichodráma a jelenlévőket egyszerre hívja meg e belső valóság körébe a kihallgatótiszt, a népbíróság, a politikai balek és a pszichoanalitikus kezelőorvos szerepében, amivel a pártértekezlet résztvevői nemigen tudnak mit kezdeni. Idegesen, zavartan, értetlenül, feszengve fogadják: „hogyan kerül a lélek csizmája a politika asztalára?” A magát – politikai pernek elébe vágva – perbe fogó, azonnali tárgyalást és ítéletet sürgető pártvezérből politikai bukása és fizikai elesettsége (a szelleminek közvetlenül testibe, a testinek politikaiba való átcsapása) egyszerre csinál – a tudat mélyén élő és működésbe lépő minták szerint – elvtársai által perbe fogott és főbenjáró bűnökkel vádolt kommunisztát és szerencsétlen kisgyermeket, perbe fogott „Nyilasmisit”, aki nem érti, mit követett el, hogy folyton bántják, mikor ő csak jót akart. Mint mondtam, a pártvezér pszichodramája a jelenlévőket (hisz' hozzájuk fordul, hozzájuk beszél, tőlük fél, őket utálja vagy gyűlöli) e kettős dramatikus szituációban egyszerre feltételezi a „nagy perek” vallatótisztjeinek és bírósági ülnökeinek és az analitikus dívány kezelőorvosának kettős szerepében. Tehát

9. A hasonlat méltánytalan. Egy dolog a kórholt per, más dolog a gyógykezelés. HI

éppenséggel jelenbeli státusuktól, helyzetüktől tekint el. Kádár nem politikusokként, nem a rendszerváltás szituációjában szólítja meg őket, nem úgy, ahogy tőle megszokták, nem úgy, ahogy pártértekezleten szokás, még csak nem is a jól ismert Kádár-stílusban (minden kísérlete a régi kikacsintásra groteszk fintorrá torzul egy haldokló ember arcán). A pszichodráma lényegéhez tartozik, hogy nézői is szereplőkké válnak, még akkor is és azzal is, hogy elfordítják fejüket a kínos jelenettől, hogy úgy tesznek, mintha nem történne semmi (kínos feszengés, a szituáció megtörésének bátortalan kísérletei). El kell viselniük, hogy Kádár végigmondja a magáét, azaz a pszichodramatikus szituáció „lefusson” (mert Kádárnak nem beszéde vagy valamilyen mondandója, hanem szituációja végére kell érnie, beszéde ugyanis természeténél fogva befejezhetetlen, a szituációval egyáltalán nem ér véget!).<sup>10</sup> Kádár utolsó szereplése az egyetlen helyzet volt, amelyben a MSZMP vezetőinek nem-politikai módon kellett szembenézniük önmagukkal (ahogy a pszichodramában Kádár is teszi), aminél egy politikus számára nincs megsemmisítőbb nézőmód. (A politikai szembenézésnek – a „személyi kultusz bűneitől” az „emberarcú szocializmus” doktrínáján át – ezernyi nyilvános és rejtett változatát ismerjük, ezek azonban minden esetben a kollektív vagy személyes politikai önmentés és túlélés stratégiái, önigazolási kísérletek, ideologikus építmények voltak. Céljuk a hatalomban maradás és/vagy a hatalomba kerülés volt, tudatosan vagy tudattalanul, mindegy.) Sem ideologizálással, sem moralizálással nem lehetett kitérni e szembenézés elől, amely annál is kényszerítőbb volt, mert hogy a kreatúráknak kellett itt szembenézniük a Párt Teremtő Istenével, pontosabban azzal, hogy ez az Isten halott, s akkor viszont a Párt is, ők maguk is halottak. Kádár ebben a pszichodramában – szinte már önkívületi állapotban – a Pártot és a pártvezetést saját végével, az elkerülhetetlen politikai halállal szembesítette. „Én gyúrtalak titeket és ezt a pártot 1956 történelmi anyagából, nélkülem és 1956 nélkül, »ellenforradalom« és »Nagy Imre-per« nélkül ti semmik és senkik vagytok, ha nem tudátok. Általam lettetek, és általam is haltok”. Ez lenne a magatehetetlen Kádár bosszúja, az Utolsó Per áldozatának bosszúja, a megbántott Atya avagy a frusztrált kisgyermek agressziója, aki mintegy magával rántja a Pártot, képzelt bírálóval és hóhéraival egyetemben.<sup>11</sup> (Azt persze Kádár álmában sem sejtette, milyen élet fog itt elkezdődni ama halál után!) Kádár testi-lelki összeomlásának pszichodramája valóban az egész pártjának összeomlását allegorizálta, s ezt az összeomlást egyetlen párttag sem úszhatta meg szárazon.<sup>12</sup> Mindenki belehalt.<sup>13</sup> Vagy így, vagy úgy, hogy... új

10. Ezt honnan lehet tudni? MI

11. Nem kell posztmodernnek lenni minde-nestül. Vagy mindenáron. Mindaz, ami itt olvasható, nekem igen rokonszenves és plauzibilis, de nem szívesen nevezném posztmodernnek: a pszichoanalízis például tipikusan modern tudomány, keresi az egy igazságot, feltételezi, hogy az ember megfejthető stb.; a jellegzetesen Nagy Elbeszélés, amely igényt tart arra, hogy számot adjon az ember (és az ő lelke) mibenlétéről, sőt az emberi nem fejlődéséről, cselekedeteink végső rugójáról. Ugyancsak kevésbé látszik posztmodernnek az a szemlélet, ahol az atya és a gyermek, a vallás és az analízis, a politikus feltárulkozása és a pszichodramatikus szituáció ugyanaz; ahol minden (csaknem) mindennel azonosítódik. Emögött rendező elvet sejttek (az Örök Visszatérés mítoszát vagy a Lényeg megnyilatkozásának sokféleségét), s nem a posztmodern laza véletlenszerűségét, célzatos kuszaságát. Mondom: nem ezzel van bajom, hanem a posztmodern megnevezéssel. KCGY

12. Kádár halála valóban sok tekintetben a párt halála. De a Kádárt hallgatók számára Kádár megőrülése és eltűnése a politikai színpadról egyben az utolsó akadály eltűnését is jelenti, hogy a régi pártból új pártot lehet csinálni. Amíg Kádár politikailag él, a régi párt újként való feltámadásának nincs esélye. Kelet-Európában minden országban meg kellett szabadulni ahhoz a korábbi pártvezetőktől, hogy sikeres vagy kevésbé sikeres utódpartokat lehessen csinálni. Kádár utolsó beszéde az MSZMP végőrája, de nem egy lehetséges utódpárté. Annak éppen hajnala. A párttagok Kádárral meghalasztják a múltjukat, hogy újra fölkeljenek a másik napon múlt nélkül, vagy egy másik múltat kreálva.

Kádár utolsó beszéde arra alkalmas, hogy ne kelljen szembenézniük önmagunkkal. Az öreg megrazarodása, „mássága” lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük magunkat tőle és rendszerétől. A párttagokat vagy a pártvezetőket nem érte kataraktikus elmény. Nem kellett moralizálniuk vagy ideologizálniuk ahhoz, hogy elkerüljék a saját múltjukkal való szembenézést. A megőrülés a „normális embert” fölmenti. A pártmunkásokat csak az töltötte el félelemmel, hogy jöhet egy '56-os szituáció, amelyben számonkérések következnek. LL

13. A megfogalmazás nem elég világos. A „kommunista mozgalmi ember” – ez a kifejezés a teremben ülőkre, Kádár motyogásának hallgatóira is vonatkoznak? HI

14. Én – lehet, hogy inkább a pszichológiából, mintsem a történetfilozófiából indulván ki? – nem látom a kommunista mozgalmat és párttagságot ennyire idealistának és idealistán; s az általam látott tények sem igazán Szilágyi vízióját mutatják. **MI**

15. A megfogalmazás nem elég világos. Hosszú volt az említett huszadik század. Mikor vesztette el, s méghozzá „végképp”, a „magyar sors” a „heroikus dimenzióját”? Fia-talember koromban (s még ma sem vagyok öreg) a magyar világszerte a hősiesség jelképének számított. – **HI**

16. A heroikus dimenziót nemcsak a kicsiny Magyarország, hanem a hatalmas Egyesült Államok, Szovjetunió vagy Kína is elvesztette a 20. században. Magyarország mellett valamennyi más ország is megszűnt bukásra és halálra szántnak ítéletre, vagy megfordítva, valamennyi oda jutott, hogy a bukás és a halál peremén él. Az, hogy a magyar irodalom a történelmi drámában a 20. század végéig megpróbál „nemzeti tragikumot” színpadra vinni, az irodalom, és nem az ország problémája. A „nemzeti tragikum” nem azért veszett el, mert kicsinnyé lettünk. Oroszországban is elveszett. A században növekvő Romániában vagy Jugoszláviában ugyanannyira az abszurd és az ironia az indokolt, mint a csökkenő Magyarországon és Ausztriában.

A holland, a svájci vagy a dán kis országok, kis irodalmak méltóságtudatát és nagyvonalúságát óvatosabban kezelném. Keserű, öniromikus irodalmak ezek. Dürrenmatt vagy Max Frisch a legkevésbé se tekinthetők méltóságtudatos és nagyvonalú szerzőknek, ellenkezőleg, minden méltóságtudat és svájci „nagyvonalúság” leleplezői. **LL**

17. A hasonlat méltánytalan. Amidőn Kafka regényét olvastam, nem véltem úgy, hogy egykor K. úr is térdig gázolt volna a vérben. Általában az a meggyőződés, hogy másként vár elítélésére az ártatlan, és másként, mondjuk, az, aki előző pénteken a kocsmában megbicskázta a legkedvesebb ivócimboráját. – **HI**

18. Itt, e kettősségben, úgy látom, találkozik Szilágyi és Kornis szemlélete: Kádár-megítélésük során mindketten egyforma hévvel és indulattal alternálnak a szánalmas kisember és a démonikus kommunista imágója között. Pedig: vagy – vagy. **MI**

19. Ha a hollandok nagyszerű, passzív ellenállását (1940–1944) a magyarok rövid ideig tartó, de aktív ellenállásával (1956) összehajlítjuk, miért látjuk a magyart öhozzájuk képest „kisországnak”, „kisenemzetnek”? **HI**

20. A megszállás következtében, nemde? **HI**

21. Épp fordítva: akkor túl nagy volt a mel-lény. A kiegyezés után elmaradtak a nemzetek-ké fejlődött nemzetiségekkel a részkiegyezések, Horthyék pedig a határegyezmény részleges felülvizsgálatának követelése helyett (pedig a felülvizsgálatot kilátásba helyezte a trianoni béke) a „mindent vissza” ábrándját kergették. **HI**

életet hazudott magának. Ezekben a szerepekben ugyanis nemcsak Kádár személyes szerencsétlensége, hanem a kommunista mozgalmi ember<sup>14</sup> történelmi szerencsétlensége is feltárult, ha engedték feltárulni. A magyar történelemből, a magyar sorsból viszont csak az tárul fel, hogy a huszadik században végképp elvesztette heroikus dimenzióját.<sup>15,16</sup> Magyarország megszűnt (nem képes, nem is akar többé) tragikus vagy katasztrófális ország lenni, amelyet ez a bukásra és halálra szántasága úgyszólván megbabonáz, amely önnön romlásától bibliai módon – legalábbis legjobbjaiban – megindul és megittasul. Magyarország Közép-Európa – véres burleszktől kísérteties abszurdig ívelő – nemzeti sorsdrámáinak egyikét tudja csak Európa színpadára vinni 1920 és főképp 1956 után. Mind jobban belesimul abba a sorba, amelyben évszázadok óta a csehek és közel száz éve az osztrákok is találhatók. Kis nemzet, ha a kedélyesség kádári világát mindig is intonálta némi komor tragizmus. (Ebből azonban már csak egyetlen jelentős, bízást mondhatjuk világraszóló mű született, az is az '56-hoz való visszahajlasként, a '60-as években: Jancsó Szegénylegények című filmje.) Kádár szerencsétlen „kisembere”, aki – mint Kornis írja – úgy került a történelembe, mint Pilátus a Krédóba, Kádár mint K. úr<sup>17</sup> és Kádár mint a „K. und K.”-ből (Kádár és Kreisky) az egyik, nem más ebben a tekintetben, mint az 1920-ban világrajött, 1945-ben és különösen 1956-ban véglegessé, változtathatatlan és elfogadott, sőt igenelt életkeretté – térré és idővé, mentalitássá és mindennapi érzületté – vált Kis-Magyarország emblémája. „Kis szobában kis parasztok, / egy pipázik, de harasztot” – mutatis mutandis. Grízes tésztában, csirkeetetésben, Gorenjében vagy Taszárban előadva – mindegy. A politikába csöppent, folytonos kisebbséggel küszködő, önbizalom hiánytól szenvedő kisember-politikus pszichodráma ( „örüljünk, hogy luk van a fenekünkön”) egyben az 1920-ban létrejött és 1956-ban késszé vált Kis-Magyarország pszichodramájává is válhat (föltéve, hogy ebben a jelentésben formálják meg a szöveget és a szituációt).<sup>18</sup> Kis-Magyarországon nem Csonka-Magyarországot értek: a méltóságtudat, a magabizás, a derűs nagyvonalúság és a tartás hiánya, a „húzzuk meg magunkat!”, a „jó lesz az nekünk úgy is!” pszichológiája, a kisszerűség nem az országterület nagyságának függvényében képződik meg vagy tűnik el. (A Dunántúl nagyságú területen berendezkedett Hollandia ebben az értelemben nem kisország, kisenemzet stb.)<sup>19</sup> Magyarország a Kádár-rendszerben „szocializálódott” erre a kisenemzeti létre,<sup>20</sup> de ennek előfeltételei (a kiegyezéstől 1920-ig és 1920-tól 1945-ig)<sup>21</sup> nem a Kádár-rendszerben jöttek létre. Ez lett a „magyar változat” az „osztrák és cseh változat” mellett. Rosszabb is, jobb is mindkettőnél. A lengyeleknél és a románoknál ez minden szovjet nyomás és függés, államszocializmus és diktatúra ellenére sem következett be. Nem a rendszerből fakadt ugyanis. A magyar társadalom nem a rendszerrel „egyezett ki”, hanem a rendszerben – a rendszer szabta-kikényszerítette módon – a

nemzeti kisléttel, a „kicsi ország” tudattal, hogy kétes előnyök és vívmányok fejében, kis önzések és kis hitványságok árán feladja vagy hagyja végleg elveszni azt a – meglehet, aránytalan és esetenként önhitt – nagyság- és elhivatottságtudatot, azt az idealizmust, büszkeséget, heroizmust, amiből fennállása során csak baja lett, amiért évszázadok óta csak büntetik.

## II.

A Kádár-beszéd éppenséggel nem „napi politikai esemény a maga durva és lapos valóságában”, hanem egzisztenciális katasztrófa, amely otrombán és értelmetlenül betör a politika körmönfont világába, felborítja értelmi rendjét, leszaggatja drapériáit, megsérti illemszabályait, úgyszólván piszkot, sarat és vért visz a „tisztaszobába”. Nem helyénvaló beszéd. Té-boly, ámde magánté-boly – nem politikai. A lemeztelenedés beszédmódja. Vetkőzőszám.<sup>22</sup> Nem illeti meg sem politikai, sem morális, sem történeti igazság. Csakis a katasztrófális ember igazsága, a kiszolgáltatott, kétségbeesett, szorongó egzisztencia, a politika kínpadán feszengő egzisztencia – urambocsá! – lírai igazsága illeti meg. Politikai szempontból Kádár fölszólalása kóros ötletbetörés a posztkádári politika világába, amivel politikai szempontból nincs mit kezdeni. Morális szempontból is érdektelen és semmis. Túl van jón-rosszon, az ítélet kegyelme nem adathat meg neki. Arra van ítélve, hogy így maradjon: ítélet, feloldás nélkül kínlódjon e szituáció sziklasivatagában örökkön-örökké. Nincs kegyelem, s más efféle kegyes-kegyetlen dolgok. Esztétikai szempontból azonban – az egzisztencia elborzasztó fantasztikuma révén – alakja, nem politikai, nem történelmi, hanem irodalmi szövegalakja megrendítő, méghozzá pusztán az esztétikai szemlélet (az itt egyedül lehetséges szemlélet- és átélésmód) által, anélkül, hogy művész formateremtő ujjá érintette volna a szöveget. E különös felfogásmódban persze csak a „posztmodern szituáció” általánossága jelenik meg, az ugyanis, hogy igazságra, érvényességre, jogosultságra, hitelességre a létezés bármely aspektusa – vallástól a politikáig, történelemtől a szerelemig – csak esztétikailag (s nem vallási, morális vagy ideológiai közvetítés – Isten, Igazság, Történelem – révén) tehet szert.<sup>23</sup> „Legjobb osztályrészünk a borzadály – a meghatottak benne érzik csak át a legnagyobbat” – e *Faust*-ból idézett pár sor a posztmodernitás leglényegét fejezi ki. Ha Kornis „szövegközlését” valamiért kritizálni érdemes, akkor éppen nem azért, mert egy „napi politikai eseményből” nagy magyar drámát, shakespeare-i tragédiát akart vagy készülni csinálni (ez legfeljebb egy a sok-sok marginália közül), hanem a következtelenség, amit azonban felold az önkéntelenül választott műfaj: a marginália. Kornis ugyanis, mint még visszatérek rá, margináliákat ír. A következtelenség abban áll, hogy az egzisztenciális borzadály posztmodern, tehát merőben esztétikai átélésmódját a fogalmi megismerés modern beszédmódjával keveri. A rejtély nyitját, a végső igazsá-

22. Én nem látom a „lemeztelenedést”, a „vetkőzést” stb. Amit látok, arra nézvést l. a 6. számú jegyzetemet. MI

23. A „posztmodern szituáció”-ba az erkölcs sem fér bele? S ha a nagybetűs „Igazság” nem, akkor a jog s vele a politikai liberalizmus sem? HI

got, a mozgatórugót keresi, akár az analitikus orvos vagy a modern társadalomtudós, noha még ezekben a tudományokban is mindinkább esztétikai közvetítésre van szükség ahhoz, hogy a valami feltáruljon. Attól tartok, éppen fordítva van, mint azt Margócsy barátom írja: „abban, hogy a művészet formálja ki történelmi látószögünket, hogy a műalkotás nyújtson segédkezet a történelem megpillantásához, komolyan ma már nem hihetünk”. Ez csak tegnap, a modernitásban lehetett és volt komolytalan, amikor – okok itt nem elemezhető soránál fogva – a politizáló és átpolitizált irodalom írta vissza a történelmi tudat lapjára a törölt vagy elfakult sorokat, amikor lehetett „a” történelemtől, „a” történelmi tudatról, „a” történelem ilyen-olyan látószögéről beszélni. Ma ugyanis nem lehet.<sup>24</sup> A művészet, helyesebben szólva az esztétikai szemlélet- és átélismód nem helyettesíti a politikai vagy szakmai okokból hiányzó vagy hazug történelmi tudást, nem „történelmi látószöveget”, „történelmi tudatot” alkot a történettudomány, a történetfilozófia stb. helyett, hanem „a” történelem hült helyének egyetlen lehetséges<sup>25</sup> szemlélet- és átélismódját teremti meg. Kádárban „a” történelem hült helyét szemlélhetjük, mégpedig nem azért, mert gonosz emberek ellopták tőlünk ezt a történelmet vagy mert személy szerint ő oly kisszerű alak lenne, hogy nem férne el benne a történelem.

Az persze igaz, hogy sem történelmi dráma, sem királydráma nem írható sem Kádár utolsó beszédéből, sem országzászló történetéből. De nem az anyag hitványsága, sekélyessége, kisszerűsége okán, hanem mert a modernitás lezárulóban van, és „a” történelem már abszurdként sem állítható elő, mikor is egyetlen értelmét abban találják föl, hogy értelmetlen. Ez alól a kényszerűség alól még egy olyan, drámai szempontból sokkal nagyobb szabású, sokkal több vérrel és szenvedéllyel dolgozó korszak sem képez kivételt, amilyen a sztálini volt, amelyet a kortársak – olyanok is, mint Ahmatova vagy Paszternak – úgy éltek meg, mintha a *Macbeth* elevenedne meg szemük előtt a mindennapokban, és amelyről ők még joggal hihették, hogy sok idő elteltével majd úgy írnak róla, ahogy Shakespeare írt. Ez igaz lehetett akkor, amikor a modernitás egyik véres tetőpontjára hágott. A mából visszatekintve azonban inkább naiv modernizmusnak hat. Sztálin vagy Jagoda soha nem lesznek shakespeare-i tragédiák hősei, és pedig egyáltalán nem kisszerűségük vagy modernségük (a gonosz banalitása stb.) okán, hanem azért mert az a nézőpont szűnt meg – a Történelemé ugyanis –, ahonnan nézve alakjuk jelentőségre és igazságra tehetne szert. Ha a történelem „szubsztancialitásának” fuccs, akkor bizony fuccs az úgynevezett „nagy embernek”, a „világtörténelmi személyiségnek” is, s akkor fellépésének igazsága és jogosultsága éppoly kevésbé táruhat fel a tragédiaköltő, mint semmissége lakája szemében. A katasztrófa átélismódja nem vallási, morális, történelmi, hanem csakis esztétikai lehet.<sup>26</sup> A Vég-történelem szóban forgó kreatúrái nem Nagy Emberek, nem „vi-

24. Ahhoz képest, hogy posztmodernek vagyunk, szerintem elég imperialistán hangzik ez a mondat. HI

25. Ez az „egyetlen lehetséges szemlélet és átélismód” – így szól a posztmodern. Hogy be-széltek a modernek? HI

26. És mi van a komédiával? Véletlenül felejtődött ki a sorból? Mi lenne, ha „a katasztrófa átélismódja nem vallási, morális, történelmi”, de még csak nem is esztétikai volna (amiről az imént olvashattuk, hogy „csakis” az lehet), hanem mondjuk komikus? Ironikus? Vagy az már azonos volna az esztétikaival? KCGY

lággtörténeti személyiségek" (még csak nem is a „nemzeti történelem” alakjai), hanem katasztrófális emberek, szerencsétlenek, akiknek még az sem adatott meg, hogy a „történelmi rossz” dialektikusan diabolikus szerepét játszassák el. (Nota bene: Bulgakov Wolandja éppen az átmenetet mutatja a „világgtörténelmiből” az esztétikaiba.)<sup>27</sup>

A katasztrófa műfajilag kizárja a tragédiát,<sup>28</sup> nem zárja viszont ki a lírát és a reflexiót, nem zárja ki például a margináliát, azt a műfajt, amelyben szerintem Kornis Kádára is íródott. Adott egy politikai jelenet, amely pszichodramaként tárul föl a hős monológjában. Ezt viszont margináliák szabdalják fel, fúrják át, függesztik fel vagy akasztják meg a dramaturgiaiul szükséges pontokon, már-már egy második – a szerzői alak szintjén lefutó – pszichodramává sűrűsödve. Két pszichodráma körvonalai bontakoznak ki a szövegből. Mert amennyire kényszeresen indítja be a beteg Kádárban a perbe fogott és ítéletét váró mozgalmi ember vallomásfolyamát a szituáció, olyan kényszeres Kornisban ez a Kádár felé fordulás. (Még hozzá egyszerre személyes és nemzedéki kényszer. Merem állítani, hogy az úgynevezett „nagy nemzedék” – a modernitás végnemzedéke – az utolsó korosztály, amelyet ez az egész kádárosdi-ötvenhatosdi-magyarosdi-nemzetesdi<sup>29</sup> belülről, személyesen, mélyen érdekel még. Nem tudja levenni szemét a Történelemtől, még akkor sem, amikor annak már csak hült helyét láthatja. Mert hát természetesen sem egzisztenciális, sem történelmi értelemben nem Kádárról van itt szó, hanem rólunk magunkról. Mit érdekelne minket Kádár maga? Van valami, amit Kornis és nemzedéke [nemzedékem!] nem ért, s amit meg akar, amit meg kell értenie. Ezt vette a fejébe. Vagy ezt verték bele. Mindegy. Nélküle nem értheti meg önmagát, nem zárhatja le magában élete egy egész korszakát. A szerző saját pszichodramája, ahogy a margináliákban – mintegy párhuzamosan Kádáréval – kibontakozik, önkéntelenül nemzedéki is, tehát anakronisztikusan modern. A „Kádár” cím rejtjelének feloldása számomra így hangzik: „Én és Kádár”, „Kádár mint Én” avagy közönségesen csak „K.” Hiszen minden „én” fantasztikus egzisztencia, és szövegében Kádár éppenséggel „én”-ként mutatkozik meg. Annak a katasztrófális történésnek az alanya – és produktuma –, elszenvedője és létrehozója ő, amit számára az „én”-né válás kényszere, kínja, szégyene, betegsége, csapása jelent. Igazi átváltozás ez: Kádár történelmi személyiségből, modern politikusból átváltozik K. úrrá.<sup>30</sup> A modern átváltozás, amelyből – ellentétben az archaikus metamorfózissal – nincs visszatérés, a személy „igazi” lényének katasztrófális feltárulása. Ez a feltárulás költőileg általában fantasztikus metaforákban realizálódik. Kádár átváltozása viszont nélkülözi a formális fantasztikumot. A posztmodern átváltozásban az a fantasztikus, ahogy a személytelen személyesbe, a politikai privátba, a szellemi testibe, a „felettes én” „alattas, sőt alantás énbe” csap át. A Kádár-szövegben Kádár fantasztikuma tárul föl. A szöveg hőse közelebb áll Gregor Samsához<sup>31</sup> vagy

27. Mi közük a „világgtörténelmi személyiségek”-nek a nagy emberekhez? HI

28. Ha Bulgakov ezen az alapon posztmodern, akkor Kosztolányi is az lenne. Esti Kornél, ne feledjük, idegenkedett Napóleontól „világhódító tervei miatt”. HI

29. Mint magyartanár, remélem, hogy még kihúzom a nyugdíjig. HI

30. Már miért tenne ilyent? Korábban már szóvá tettem a mérhetetlen különbséget K. úr és K. et. között. HI

31. Kafka elbeszélésének hőse emberből változik át féreggé, nem pedig megfordítva. HI

a *Fegyencletp* magát kőpadra vonó tisztjéhez, semmint akár-milyen shakespeare-i hőshöz vagy történelmi alakhoz.)

Ne feledjük, hogy nem Kornis küldi hőstét analízisbe, és nem ő citálja a Párt (a Történelem, a Nemzet stb.) ítélőszéke elé (hol van már az az ítélőszék?!), hanem maga Kádár küldi, tartóztatja le, vallatja ki, állítja ítélőszék elé magát, sürgeti a halálos ítélet mielőbbi kimondását, és legyint mindenféle ítéletre. Kornis csak izgalomba jön ettől. Ilyet ő még nem látott! S izalmában mintegy a pszichodráma hősének kísérőjéül, útitársául szegődik, hogy menet közben kifaggathassa őt utazásáról önmagába (azaz a „másikba”, a pokolba, aki magának ő volt vagy lett), és azon melegében – elborzadva és megindultan – beszámolhasson mindarról, amit hallott és látott odabent. Kádár tudja, hogy pokolra kell szállnia, azaz alá kell bocsátkoznia önmagába, ám szüntelenül megtorpan, visszafordul, kibúvót, egéruat keres és kér (bár nem kap).

Kétségtelen, hogy Kornis Kádár-margináliái a modern és a posztmodern szövegkezelés és szövegalkotás határmezsgyéjén csúszkálnak. Ez azt jelenti, hogy a szöveg egyfelől olyan tárgy (dokumentum, bizonyíték, leleplező anyag), amely segít „a” történelem, „a” magyar történet, 1956, egy történelmi korszak, a magyar társadalom Titkát megfejteni, „az” igazságot megérteni, olyan talált tárgy, amely nem éri be önmagával (!), tüneménye maga is megfejtésre vár. (Ebben az értelemben a szöveggazda, a szövegértelmező maga is a modernitás kék madarát, a végső magyarázatot, a mindre választ adó megfejtést kergeti.) Másfelől viszont a szöveg maga a világ, maga az igazság, egy világ a világok közül, amely önmagáért és önmagában érvényes és értékes, amely nem maga mögé vagy magán túl mutat, hanem önmagára, amely nem vezethető vissza semmire és nem vezethető le semmiből, miközben persze a szöveg hőse – a kettős alapszituációnak megfelelően – levezet, megfejt, feltár, tehát állandóan valami másra hárítja át saját – végül is merőben egzisztenciális – felelősségét. Mármost e kétféle szövegfelfogás, szövegalkotás és szövegkezelés elég jól megfér egymással a marginália műfajában, amely szintén lehet drámai jellegű (belebeszélés, kérlelés, ráripakodás, perlekedés, faggatózás stb.). Ha Kornis Kádár-margináliáit színpadra vinnék, elkerülhetetlen lenne e drámai elem kibontása, a szerző színpadi alakként való megjelenítése és a hő pszichodramájába való bevonása. A közzétett Kádár-szöveg, akár kergeti a „nagy nemzeti történelmi dráma” csodaszarvasát Kornis, akár nem, egyelőre a marginália műfajában mozog és nem annyira műkritikai megítélésre, mint inkább újabb margináliákra ihlet. *Uti figura docet*. Minden marginália – utazás a szövegbe és ennek az utazásnak a naplója. Tehát mese a szövegről, amit nem a szöveg menete, témái, belső logikája hoz létre, hanem maga ez az utazás a szövegben. Szubjektív műfaj, amely óhatatlanul az utazóról szól inkább, semmint a szövegről, az ő szellemességét, felkészültségét, érzékenységét, stilisztikai leleményességét dicséri. A marginália a szövegutazó gondolatainak, érzelmeinek, indulatainak naplója, jóllehet a szöveg nemcsak e napló révén, hanem önmagában is létezik az olvasó számára, aki

viszont maga is kénytelen szövegutazásra adni a fejét, ha margináliákat olvas. Vannak kis és nagy utazások, vannak magunknak és másoknak írt naplók – egészében véve azonban Kornis szövege éppúgy marginália – szöveg a szövegről és a szöveghez<sup>32</sup> –, mint ez is itt. Margináliák margináliája!

Ez a műfaj nem annyira szabad választás, mint inkább a mai szellemi helyzetünkben fakadó kényszer következménye. Ahogy a kritika műfajában nem lehet eljutni az elsődleges szövegig, a szövegek hálójába vont, a szövegről-szövegbe-szöveghez szövegelő szövegek nélküli szöveghez, úgy nem jut el (noha boldogan eljutna, ha a körülmények hatalma engedné) a drámaíráshoz, a dráma elsődleges szövegéig Kornis. A Kádár pszichodráma mint szövegek szövege, mint marginália realizálódik. A marginália mint a szövegutazás némi képp utópikus műfaj, hiszen a posztmodern szöveg is egyfajta *Seholia*. Már csak ezért is mindent elbír, mindent magába fogad, minden belefér. Ráadásul a Kádár-szöveg hőse, helyesebben szólva Kádár mint szöveg, a pszichodráma egy pontján, egy korábbi egzisztenciális élet-halál helyzetet felidézve szintén marginália-szerzőként határozza meg magát: „Én azt mondtam, ha nevem tisztességesen le tudom írni, akkor – és margóra jegyzetet tudok csinálni, én mindenkinek ezt mondtam – kérni fogom, akármit is mondanak, hogy részt vehessek valahogy az aktív munkában.” A költővel szólva: Még jó, hogy vannak margináliák! Ráadásul a marginália mozgalmi műfaj is. (A sokat olvasó Lenin margináliáit esetenként külön kötetben adták ki, amivel távolról sem kívánom azt állítani, hogy ő volt a posztmodern marginália előfutára. Nyelvi teljesítményét egyébként a formalisták éleselméjűen elemezték a modern kritikai diskurzus keretén belül még a '20-as években.) A kommunista marginália leleplező és fenyegető marginália volt, nem szöveg a szövegről, nem utazás a szövegbe, hanem a szöveg és a szerző törlésének kilátásba helyezése, a szöveg letámadása, megbélyegzése, lehülyézése, rejtett értelmének lefülelése és letartóztatása. A margináliáiról odaodacsapott a Pártos Igazság nagykalapácsával<sup>33</sup> egy-egy megkerült, hazug, ártó szándékú, ellenséges mondatra. Kornis margináliái viszont, melyeket Kádár – e nagy margináliáiról – alapszövegéhez fűz, egy szövegutazás (és ezáltal a szöveg megsokszorozásának) esztétikai kalandjára hívják meg az olvasót. Margináliák margináliái, amelyekhez újabb és újabb margináliák íródnak. Szövegutazások szövegutazásokba, amelyekbe mindig újabb és újabb utazások indulnak. A posztmodern utazásból soha nem lehet kiszállni. Hölgyeim és uraim, szövegben vagyunk!

## 32. Szöveghe'. HI

33. Hát most az Igazság is kapott egyet a nagykalapáccsal. Régi vitánk ez Ákossal. Ezúttal nem hozakodom elő a liberalizmus jogi alapjának vagy a holocaust tagadásának kérdésével, hanem egy olyan bölcselő példájával állok elő, Giordano Brunóval, akiben a posztmodernnek bűvást elődjüket tisztelhetnék. Tudjuk, a Föld Kopernikus elméletében került át a középpontból a Naprendszer peremére, ha úgy tetszik, margójára. Bruno látomásában már mindegyik állócsillag egy-egy naprendszer középpontja. A mi Naprendszerünk porszem a világmindenségben. A földi létezés azért nem marginális, mert a brunói világképben nincs értelmezve a közép fogalma, s aminek nincs közepe, annak már nem lehet széle sem. Amikor elégették, akkor nem volt már semmi szilárd dolog, amelyre ez a több-mint-marginális, ez az „accademico di nulla accademia” támaszkodhatott volna! Ezt a semmiséget, a tá-

masztékoknak ezt a hiányát, sőt elvetését, a teljesen szabadon vizsgálódó tudós kíváncsiságának tárgyát, ezt nevezném igazságnak, így, kisbetűvel. (Most megpróbáltam esztétikailag – érvek nélkül – érvelni: lesz-e fogantatja?) HI

34. Abban a kivételes szerencsében volt részem, hogy kedves szerkesztőtársaim margináliáit egyszerre olvashattam Kornis Kádár-széljegyzeteivel. No meg Radnóti Sándor felkőszöntőjével a magyarok hírlapjában, aki, ha nem így szólt volna, – nos, legtöbb társam is szelidebb maradt volna. Mert a felkőszöntő sorok egyikében messzire kalandoz a recenzens („van egy shakespeare-i jelenetünk”). Gyanítom, e félmondat hatására Istvánunk alapvető biológiai átalakuláson ment át: pavlovi kutyaként morgolódni kezdett. A nyálelválasztás következményeiről itt nem értekeznek. Mindenesetre Illyés és Németh László egymás kezéből kapkodja a törülközőt a másvilágon.

Bármennyire is elhagyta most lapunk fűtését legendás jómodora, nehéz vele nem egyetérteni. Hadd sarkítsam mondandóját: Kornis NAGY NEMZETI drámát szeretne írni, mely Kádáron át szánkba rájga A TÖRTÉNELMET, ráadásul posztmodern zaggyában előadva, melynek rosszul áll a jegyzetruhátog tömény aufklárizmusa. A „cseppben a tenger” nem túl eredeti ábrázolásmód, egyébként is az úgymond-mellékszereplők lennének az igazán érdekesek. A Kádár-beszéd nem szenzációs, a Kornis-beszéd nem invenciózus. A szerző se művészként, se történész-ként nem domborít, legalább annyira cizellálatlan a mű szépségtétileg, mint amennyire indulatos tudományosan.

Ehhez még Gyuri hozzáteszi, hogy a Kornis-szöveg nem is igazán posztmodern, viszont humortalan; Iván, hogy őt Kádár non-fiction-ben nem tudja érdekelni, mellesleg jobban tenné a szerző, ha abbahagyná a kádározást. Laci érdektelen magánszövegnek minősíti az állítólagos drámát, és megkísérli elmondani az „igazít”; egyedül Bandi kel Kornis védelmére, aki szerinte prózát írt, melyben a dráma ígérete honol. Majd jön Ákos, egy picit igazat ad Kornisnak, mint Kádárban a „történelem hűlt helyét ábrázoló” posztmodernistának, de meg is feddi – ismét csak egy picit – széljegyzetei racionalizmusáért.

Mintha István és hű glosszistái nem figyeltek volna föl Radnóti gondolatmenetének duplafenekére. Az ő érveléséből ugyanis nem derül ki: Kádár avagy Kornis-e az ún. shakespeare-i jelenet szerzője? Ha Kádár, akkor szerintem Kornisra nem kell – egyelőre – sok szót vesztegetni. Ám nem is lehet eleve kizárni annak lehetőségét, hogy az író majdan jó darabot (ha nem is nemzetit és királyit) kerekít a kádári alapanyagból. Ez esetben talán elegendő azt mondani: ez (még) nem az a jó darab. Legfeljebb annak egy pirinyó darabja. Kornis védelmében fűzöm hozzá, nem vettem észre, hogy azzal büszkélkedne, már elkészült a nagy mű.

Ha azonban Kornis lenne a magyar Dárdarázó (ezt az eshetőséget Radnóti lebegteti), István – úgy érzem – megtorpan filippikái csúcspontján. Nem mondja ki a szentségtörő végsőt: ha Kornis, akkor már inkább Kádár. Mozgalmi zsargonban: Kádárt vissza nem adunk! Kornisosan: zöd a segged, Mihály.

Minden hozzátett – köztünk szólva, mérsékelten szellemes, enyhén tudálékos, lélektanilag szimpla – szó elvesz a kádári beszédből. Az (gy „szép” a maga feneketlen borzalmában. (Mintha Ákos is ezt pedzené, mikor a főtítkári beszédet „vetkőzöszámként”, autonóm alkotásként értelmezi.) Kornis beleír a kottába, belefarag a szoborba, Kádárabb akar lenni a Kádárnál. Ha ez egyszer sikerülne is neki, a mű – félek – nem széppül annyira, mint amennyire Kornis csúnyul majd a nagy empátiától. Ráadásul plágiumra is kényeszerűl: a születendő színdarab legjobb jelenetét, a zárómonológót saját hőstől kell, hogy kölcsönözze. Játssza akár repedszarkú cafka a volt főtítkárt, ott szíjog majd az egész Munkáspárt az első sorokban. KJM



---

---

# A jelentés

LÁNYI ANDRÁS

**A** Földkutató Központ minden száz évben egyszer tudományos expedíciót küld a Marsról bolygónkra a földi élet változásainak tanulmányozására. Az alábbi részlet a legfrissebb jelentésből való:

...Egyetlen faj, az ember váratlan és mértéktelen túlszaporodása következtében javában tart az életlehetőségeitől megfosztott többi lény kipusztulása, egy láncreakció-szerű folyamat, melynek végül az ember is áldozatul esik. A földi evolúció történetében, megfigyeléseink szerint, nem volt rá példa, hogy egy faj a fennmaradás szempontjából ennyire célszerűtlen viselkedést tanúsítson.

Eddig az emberek a személyes érintkezésből merítették indíttatást magatartásuk alakításához, újabban azonban, nem tudni, miért, cselekedeteik összehangolásának új módszerére tértek át. A kölcsönös kényszer, csábítás, részvét és félelem még fenntartott valamiféle egyensúlyi állapotot, ha sokkal ingatagabbat is, mint általában az élő rendszerek önszabályozása. Érteniük kellett egymás szándékait, ezt a képességüket tartották a legtöbbre: gondolkodásnak, képzelőerőnek nevezték. Most viselkedésüket inkább elvont, mesterséges szabályrendszerekhez igazítják, melyek látszólag biztosítják a rendezett együttműködést – vagy inkább a magatartások egyöntetűségét – anélkül, hogy a résztvevőknek érteniük kellene egymást.

Azóta nem a kölcsönös megértés képességét nevezik tudásnak, hanem a közvetítő rendszerek működtetése szempontjából hasznos adatok felhalmozását, szortírozását és tömeges mozgását, lehetőleg minél nagyobb távolságra. Emlékező- és képzelőtehetségük rohamosan hanyatlak: hogy egyáltalán gondolni tudjanak valamire, mindenről pontos másolatot készítenek, és a jelen nem lévő dolgok másolataival veszik körül magukat. Csak azt tartják valóságosnak, ami másolható. Önmegvalósításnak nevezik, ha minél több másolat készül róluk, vagy ha saját viselkedésüket a legtöbb példányban forgó másolatok másolatává változtatták; létezésük valóságát illető gyötrő kéte-

lyüket, úgy látszik, csak ez képes enyhíteni. Ami nem másolás útján keletkezik, azt tisztátalannak tartják. Még eleséget sem szívesen vesznek magukhoz, amit nem tömeges sokszorosító eljárással állítottak elő. Jelenleg saját génjeik technológiai másolatával kísérleteznek.

Az életüket idáig betöltő, aránylag változatos tevékenységek többségével felhagytak. Ehelyett szinte minden idejüket bonyolult, de csak nagyon rövid ideig használható tárgyak és berendezések előállításának és működtetésének szentelik. Akik erre nem hajlandók vagy nem képesek, azokat büntetésül a létfenntartás elemi feltételeitől is megfosztják. Egyébként mindazt, ami biológiai értelemben nélkülözhetetlen az életben maradáshoz (termőtalaj, ivóvíz, levegő, élelem, csend stb.), lakóhelyüknek még a környékén sem tűrik meg.

Józan marsbéli értelemmel felfoghatatlan viselkedésüket mégis tagadhatatlan céltudatosság jellemzi, ha célját nem is egykönnyen fedezték fel. A mesterséges úton fejlesztett burok, melyben élnek, olyan protézist alkot, ami helyettesíti őket valamennyi életfunkcióban. Nem kell többé igénybe venniük hanyatló testi és szellemi képességeiket. Eszközeik végzik helyettük a tájékozódáshoz, a védekezéshez és a harchoz, a szaporodáshoz és az egészség fenntartásához szükséges műveletek java részét; az eszközök további szaporítását is. Emberhez méltó állapotnak egyedül a tétlenséget ismerik el. Ezt „jólétnek” nevezik. (A kifejezés valószínűleg a „jobbélre szenderülni” szófordulattól származik.) Kutatóinkat azonban sokáig megtévesztette, hogy ugyanakkor a legirgalmatlanabb erőfeszítést is jónak és kívánatosnak tartják, ha annak igazolható célja a tétlenség állapotának elérése, nemes versengés a tétlenséget biztosító eszközökért.

E szigorúan aszketikus magatartás vallásos gyökereit nem nehéz észrevenni. Sajátos halálkultusz ez, melynek hívei mintegy beleölik életüket a tárgyaikba. Miközben a holt dolog intézkedik, jelez, dönt, él

helyettük, ők tétlenséget színlelnek – eljártsszák a halált. Viselkedésük mágikus értelme az élő és az élettelelen közti különbség eltüntetése, a halál megtévesztése. A jólét igazi aszkétái, a Nagy Fogyasztók, akikre a többiek tisztelettel tekintenek, egyetlen mozdulatot se tesznek, amellyel ne vallásuk szigorú parancsolatait teljesítenék:

– Ne percnyi örömöknek élj – a mi nemzedékünk hivatása, hogy az anyagi világot az élet gyötrelmes körforgásából kiszabadítva Vég-termékké alakítsa.

– Minden gondolatod annyit ér, amekkora árutömeg elhasználásával jár megvalósítása.

– Bűnös a vágy, amely nem piacokonform.

– Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyszersmind egy számítógépprogram mátrixául szolgálhasson.

A „jó élet”, amelyet a többség irigylésre méltónak talál, nagyjából háromféle rituális tevékenység köré szerveződik (illetve kultikus tárgyaik beszerzése érdekében folytatott ún. pénzkeresettel telik). Bármenyire nehézkesé és egyhangúvá teszi ez minden napjaikat, televízió, személygépkocsi vagy számítógépek oltalmazó jelenléte nélkül egy pillanatig sem érzik magukat biztonságban. De miféle rontástól őrizkednek ennyire? A három kultusz összehasonlítása rávezetett a mágikus cél – a tabu – mibenlétére. *A másik ember a tabu.* Ezekkel az eszközökkel úgy végzik el a nélkülözhetetlen helyváltoztatást, tájékozódást, illetve a köteles semmittevéssel töltött órákat úgy ütök agyon, hogy közben egyáltalán nem kell érintkezniük más emberekkel.

Íme, ez száz év civilizációs változásainak értelme” – összegzi kutatásai eredményét a marsbéli megfigyelő – „az ember úgy alakította át világát, hogy megszabaduljon társai eleven jelenlététől, akiktől iszonyodik, mert bennük önmagára ismer. Az életkerülő és tárgyimádó viselkedés végső magyarázata a mesterséges elszigeteltségében életképtelen, rettegő, önző szörnyeteggé lett egyén öngyűlölete.”

\*

(Függelék: a jelentés közreadójának megjegyzései)

A saját szememmel láttam a legelfoglaltabb embereket, akik az időtakarékoság szigorú elvei szerint élnek, órákig ülni gépkocsijukban, útban oda, ahová gyalog fél óra alatt eljuthattak volna.

Rajongókat, akik egy szálloda előtt naphosszat skandáltak egy közepesen aszexuális amerikai üzletasszony nevét („Madonna”), akit testi mivoltában sohasem láttak, ha látnák, nem ismernék fel.

Turistákat, akik az Uffizi-palota műkincsei közt úgy haladtak végig, hogy szemüket csak pillanatokra emelték fel „autentikus” Baedekerükből.

Zsúfolt szórakozóhelyeket, ahol az egyedüli szórakozás a video képernyőjén pergő történet bámulása volt, melynek kimenetele e szórakozottak közül senkit sem érdekelt, a képek alig látszottak, és a közön-

ség egyetlen szót sem értett a szereplők nyelvén.

Forgalmas üdülőhelyen patinás, hűvös cukrászdát a legfinomabb édességekkel, üresen a szezon közepén, miközben úton-útfélen tonnaszámra fogyott az ízetlen gyári jégkrém.

A döntő győzelemre készülő olimpikont, amint a televízióban jégkrémet reklámoz.

Felnőtt embereket, akik szeretik a hamburgert.

A legkiválóbb írástudókat, amint viasztábláikat engedelmesen tisztára nyalva felmutatták: nincs oda bevésve az ember semmiféle mértéke, ami gátolná őket abban, hogy csatlakozzanak a jól fizetett kórushoz, amely azt hirdeti, hogy az a jó és a szép, ami „a saját javukra a maguk módján törekvő” fogyasztók legnagyobb sokaságának eladható.

**M**ondhatjuk-e és milyen alapon, hogy a régít kiszorító új egyúttal jobb, fejlettebb is annál? (Vagy az ellenkezőjét.)

Ha egy diadalmas új igazság érvényességének végső ismérve az, hogy a réginél jobban működik, azaz alkalmazása növelni tudja befolyásunkat a dolgok és az emberek felett, akkor a technika fejlődése maga „a fejlődés”, és fejlettebbnek mindig azt a civilizációt kell mondanunk, amely eszközei révén a legtöbb emberre képes uralmát kiterjeszteni, és a legtöbb tárgyat használja el a legrövidebb idő alatt.

Mondják, hogy a primitív Neander-völgyi ősember a maga „hatékonyabb” fegyvereivel évezredekre kiszorította egyes vidékekről intelligensebb őszüket. Ő lett volna a fejlettebb?

A „hanyatló” Róma, utolsó évszázadaiban, az anyagi jólét és a mindennapi kényelmet szolgáló technikai találmányok összehasonlíthatatlanul gazdagabb és rafináltabb sokféleségével rendelkezett, mint Caesar és Augustus korában. Nincs semmi ok hanyatlást emlegetni, a római civilizáció fejlődése töretlen volt, egészen – az összeomlásig.

A fosszilis energia korlátlan használatára alapított nagyipari tömegtermelés a kézműves technológia és a műszaki találmányosság apró csodáit folyamatosan tüntette el. „Feleslegessé” vált, sőt a racionális munkaszervezés kerékkötőjének bizonyult a sokoldalú hozzáértés követelménye, a tartós minőség iránti igény, a szolidaritás a gyöngébb iránt, valamint az életformák titokzatos és összemérhetetlen sokfélesége.

Ezzel szemben jónak és szükségesnek minősült a „legyőzött” természet kiaknázása kényünk-kedvünk szerint, kívánatosnak az előállított terméktömeg mind sebesebb ütemű átalakítása hulladékká, erénynek az egyéni haszon utáni kizárólagos törekvés, haladásnak a termelés növelése, fejlődésnek az életvilág egyre teljesebb alárendelése a technológiai-gazdasági rendszerek fenntartásával kapcsolatos szükségleteknek.

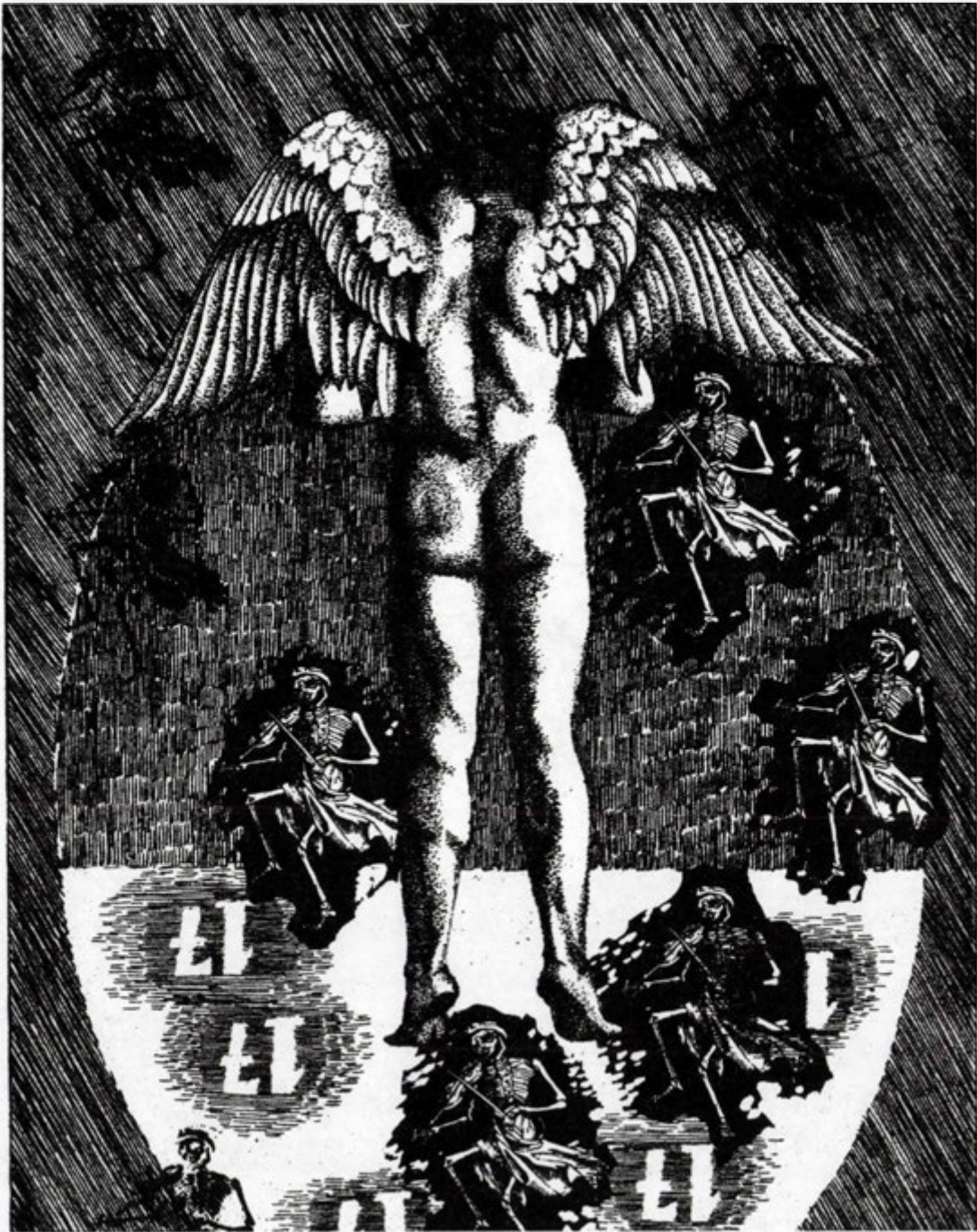
E rendszerek számára a személyiség nem valóságos

létező, másolat csupán: leképezése azoknak a szerepkövetelményeknek, melyekkel a biológiai egyednek azonosulnia kell különféle társadalmi és gazdasági funkcióiban.

Az idáig vezető kultúrtörténeti folyamatot – melynek újabb fordulatait nemcsak a Marsról jött megfigyelő hajlamos félremagyarázni – aszerint nevezhetjük fejlődésnek vagy hanyatlásnak, gazdagodásnak vagy végső elszegényedésnek, egyre nagyobb mértékben ésszerűnek vagy tökéletes őrültségnek, hogy mi-

lyen értékszempontokat érvényesítünk vizsgálódásunk során.

De ha legalább ezt belátjuk, azaz a történő dolgok értelme számunkra még vita, kritikai elemzés és meditáció tárgya, akkor mindenesetre jó feltenni a kérdést, hogy mi a jó. Márpedig ezt értelmes kérdésnek csak azok tekinthetik, akik előzetesen egyetértésre jutottak abban, hogy lehetséges a jónak, a szépnek és igaznak olyan történelmi mértéke, amely a pusztá működés logikájától függetlenül érvényes és számonkérhető.



---

# 2000 ESTEK

---

Novemberben, ismét a harmadik csütörtökön (21-én), ismét este 7 órakor, és természetesen a Merlinben (Gerlóczy utca 4., az emeleten), kedves olvasóink izgalmas szellemi élmény részesei lehetnek (ismét).

Vendégünk Csányi Vilmos etológus lesz, akit szakértő és laikus bombáz majd kérdéseivel.

Megtudakoljuk majd, hogy a tudomány mai állása szerint miből is lett az ember, és vajon mi lesz az emberből; bele lehet-e avatkozni a fejlődésbe (egyáltalán: fejlődés-e ez), és érdemes-e.

Megkérdezzük, hogy kulcsa-e az állatok viselkedése az emberének, avagy éppen fordítva; s hogy voltaképpen mi az értelme annak a tudománynak, amit művel.

Rákérdezzük végül, hogy miért kellett Szentágothai akadémikus előszavát odabiggyeszteni egyik kötete elé; s hogy milyen fényt vet ez a tudós nevű species viselkedésére.

Mindenkit szeretettel várunk, némi jó borral.

---



HIBÁT KÖVETTÜNK EL (VAGY A NYOMDA ÖRDÖGE TETTE): OKTÓBERI SZÁMUNKBÓL KIMARADT A VENCLOVA-VERSEKET FORDÍTÓ HALASI ZOLTÁN NEVE. AZ ÖRDÖG NEVÉBEN IS ELNÉZÉST KÉRÜNK.

GRATULÁLUNK 1989. AUGUSZTUSI SZÁMUNK SZERZŐJÉNEK, WISŁAWA SZYMBORSKÁNAK, AKI (RÁADÁSUL) AZ IDÉN IRODALMI NOBEL-DÍJAT KAPOTT.

